

Przemysław Gawron
Uniwersytet Kardynała
Stefana Wyszyńskiego,
Warszawa

**PÓŁWIECZE POLSKICH
BADAŃ NAD ARMIĄ KORONNĄ
W CZASACH DWÓCH
PIERWSZYCH WAZÓW
(1587–1648). OSIĄGNIĘCIA
I WIDOKI NA PRZYSZŁOŚĆ**

Ponad pół wieku temu, w 1957 r., Bohdan Baranowski opublikował rozprawę zatytułowaną *Organizacja wojska polskiego w latach trzydziestych i czterdziestych XVII wieku*. Praca – licząca niespełna 250 stron – składała się z dwóch części. Pierwsza dotyczyła historii form organizacyjnych armii koronnej od końca panowania Zygmunta III Wazy, do roku 1652, w drugiej zaś autor omówił poszczególne rodzaje sił zbrojnych, organizację naczelnego dowództwa oraz wojska prywatne, powiatowe, wolontariuszy i pospolite ruszenie. W książce znalazło się także miejsce na krótki rozdział poświęcony warunkom bytowym żołnierza.

Monografia Baranowskiego, wespół z wcześniejszymi studiami tego autora, w których omawiał on stosunki Rzeczypospolitej z chanatem krymskim¹, stanowiła nie tylko podsumowanie dotychczasowego stanu badań nad armią koronną, ale także próbę wytyczenia nowych kierunków badawczych, choćby poprzez wskazanie, że przedmiot badań winien być postrzegany jako część większej całości, systemu społeczno-politycznego państwa. Autor zwrócił także uwagę badaczy na żołnierza widzianego jako jednostka posiadająca własne potrzeby bytowe i emocjonalne. Baranowski oparł znaczną część swych rozważań na źródłach archiwalnych, w tym materiałach rewindykowanych ze Związku Sowieckiego w wyniku postanowień pokoju ryskiego z 1921 r., zniszczonych w większości w czasie II wojny światowej. Zniknięcie, być może

---

¹ B. Baranowski, *Polska a Tatarszczyzna w latach 1624–1629*, Łódź 1948; idem, *Stosunki polsko-tatarskie w latach 1632–1648*, Łódź 1949.

bezpowrotne, ważnej grupy źródeł nadaje jego pracom szczególną rangę, ale równocześnie utrudnia ich rzetelną weryfikację.

Monografia z 1957 r. stanowi – z mojego punktu widzenia – dogodny punkt wyjścia do przeglądu dokonań polskich historyków na niwie dociekań w zakresie dziejów armii koronnej za czasów dwóch pierwszych Wazów. Postawiłem sobie przy tej okazji trzy pytania: W jakim stopniu praca Baranowskiego jest aktualna pomimo upływu półwiecza od chwili, kiedy się ukazała? W których dziedzinach postęp badań uwidocznił się najbardziej, a w których można mówić o stagnacji? Na ile nowe źródła czy koncepcje teoretyczne przyczynić się mogą do powiększenia wiedzy na temat armii koronnej w omawianym okresie?

Stan bazy źródłowej jest jednym z najpoważniejszych problemów, jakie stoją przed badaczem staropolskiej wojskowości 1. poł. XVII stulecia. Akta skarbowo-wojskowe, tak pomocne w przypadku wojskowości ostatnich Jagiellonów², Stefana Batorego³ czy 2. poł. XVII w.⁴ i czasów Augusta III

² Zob. prace Marka Plewczyńskiego: *Hiszpanie i Francuzi w armii koronnej za panowania Zygmunta Augusta i Henryka Walezego (1548–1574)*, [w:] *Od armii komputowej do narodowej*, t. 3: *Problemy organizacyjne sił zbrojnych od XVI do XX wieku*, red. J. Centek, M. Krotofil, Toruń 2009, s. 21–39; idem, *Ludzie Wschodu w wojsku ostatnich Jagiellonów*, Warszawa 1995, idem, *Naczelne dowództwo armii koronnej 1501–1572*, „*Studia i Materiały do Historii Wojskowej*” (dalej: SMHW) 1992, t. 34, s. 35–66; idem, *Obraz cudzoziemskich żołnierzy w piśmiennictwie wojskowym XVI wieku*, „*Napis*” 2001, seria 7, s. 45–56; idem, *Polska technika wojskowa w XVI wieku*, [w:] *Studia z dziejów polskiej techniki wojskowej od XVI do XX wieku*, red. J. Wojtasik, Warszawa 2001, s. 94–135; idem, *Rotmistrz zaciężny na urządzie ziemskim w XVI w.*, [w:] *Kultura, polityka, dyplomacja. Studia ofiarowane Profesorowi Jaremi Maciszewskiemu w sześćdziesiątą rocznicę jego urodzin*, red. A. Bartnicki et al., Warszawa 1990, s. 298–319; idem, *W służbie polskiego króla. Z zagadnień struktury narodowościowej Armii Koronnej w latach 1500–1574*, Siedlce 1995; idem, *Wkład Radziwiłłów w rozwój staropolskiej sztuki wojennej XVI w.*, „*Miscellanea Historico-Archivistica*” 1997, t. 7, s. 27–36; idem, *Wojny i wojskowość polska w XVI wieku*, t. 1: *Lata 1500–1548*, t. 2: *Lata 1548–1575*, Zabrze–Tarnowskie Góry 2011–2012; idem, *Żołnierz jazdy obrony potocznej za panowania Zygmunta Augusta. Studia nad zawodem wojskowym w XVI w.*, Warszawa 1985.

³ Zob. cykl artykułów Henryka Kotarskiego: *Wojsko polsko-litewskie podczas wojny inflanckiej 1576–1582. Sprawy organizacyjne*, SMHW 1970–1972, t. 16, cz. 2, s. 63–123, t. 17, cz. 1, s. 51–124, cz. 2, s. 81–151, t. 18, cz. 1, s. 3–92, cz. 2, s. 43–104; idem, *Wojskowość polsko-litewska doby batoriańskiej (1576–1586)*, [w:] *Historia wojskowości polskiej. Wybrane zagadnienia*, red. W. Biegański, P. Stawicki, J. Wojtasik, Warszawa 1972, s. 136–160; należy także wspomnieć o artykułach Tomasza Zackiewicza: *Instytucja artylerii za Stefana Batorego jako zaniedbana dziedzina wojskowości Rzeczypospolitej – prawda czy fałsz?*, [w:] *Nad społeczeństwem staropolskim*, t. 2: *Polityka i ekonomia – społeczeństwo i wojsko – religia i kultura w XVI–XVIII wieku*, red. D. Wereda, Siedlce 2009, s. 125–137; idem, *Skutki zróżnicowania etnicznego armii Rzeczypospolitej w czasach Stefana Batorego*, [w:] *Nad społeczeństwem staropolskim*, t. 1: *Kultura–instytucje–gospodarka w XVI–XVIII stuleciu*, red. K. Łopatecki, W. Walczak, Białystok 2007, s. 221–229; M. Nagielskiego: *Wojsko Rzeczypospolitej doby batoriańskiej (1576–1586)*, [w:] *Stefan Batory król Rzeczypospolitej i książę Siedmiogrodu. Batory István Lengél király és erdélyi fejedelm*, red. A. Körmendy, R. Lolo, Pułtusk 2008, s. 73–105 i M. Plewczyńskiego: *The Gdańsk land-skechts in the second half of the 16th century and their arms and armour*, tłum. Z. Poklewska-Parra, „*Fasciculi Archeologiae Historicae*” 1999 (2000), t. 12, s. 21–25.

⁴ Zob. prace Jana Wimmera, *Wojsko polskie w drugiej połowie XVII wieku*, Warszawa 1965; idem, *Wojsko*, [w:] *Polska XVII wieku. Państwo – społeczeństwo – kultura*, red. J. Tazbir, Warszawa 1977, s. 162–211, czy Marka Wagnera: *Kadra oficerska armii koronnej w drugiej połowie XVII wieku*, Toruń 1995.

Sasa⁵, zawierają olbrzymią lukę obejmującą okres od początku lat 90. XVI w. do połowy następnego stulecia, zwłaszcza w zakresie rejestrów popisowych. Utrudnia to w znacznym stopniu ustalenie organizacji, składu społecznego czy narodowościowego jednostek armii koronnej w latach 1587–1648 i zmusza historyka do sięgnięcia po mniej precyzyjne i znacznie bardziej rozproszone źródła pośrednie.

Należy także pamiętać, że do ostatniej dekady XX w. historycy polscy mieli bardzo niewielkie możliwości korzystania z archiwów i bibliotek położonych w państwach na wschód od Polski, szczególnie na Ukrainie. Zmieniło się to po roku 1990, dzięki czemu coraz więcej badaczy znał Wisły sięga obecnie do zbiorów instytucji białoruskich, litewskich, rosyjskich czy ukraińskich. Nie można także zapominać o żywo rozwijających się badaniach nad dziejami VII-wiecznej Ukrainy, prowadzonych przez tamtejszych badaczy⁶, które w znaczny sposób przyczyniły się do lepszego zrozumienia staropolskiej wojskowości i weryfikacji wielu ustaleń utrwalonych w polskiej historiografii od dziesięcioleci.

Przegląd literatury poświęconej armii koronnej wypadałoby zacząć od badań nad teatrem jej działań. Zajmowali się tym Stanisław Herbst, Stanisław Alexandrowicz, Ewa Rutkowska i Karol Olejnik (jeśli nie liczyć już opisów, których autorzy nie interesowali się wojskowym przeznaczeniem krajobrazu dawnej Rzeczypospolitej)⁷. Podejmowano także próby ustalenia liczby oraz struktury społeczno-zawodowej mieszkańców Rzeczypospolitej, jednak z racji stanu bazy źródłowej wciąż można mówić jedynie o danych szacunkowych⁸.

⁵ Zob. rozprawa Tomasza Ciesielskiego, *Armia koronna w czasach Augusta III*, Warszawa 2009.

⁶ Zob. chociażby: *Історія українського козацтва. Нариси у двох томах*, red. В.А. Смолій et al., Київ 2006–2007 i znajdująca się tam literatura.

⁷ S. Herbst, *Polski teatr wojny*, [w:] *Zarys dziejów wojskowości polskiej do roku 1864*, t. 1: *Do roku 1648*, red. J. Sikorski, Warszawa 1965, s. 9–16; S. Alexandrowicz, K. Olejnik, *Charakterystyka polskiego teatru działań wojennych*, SMHW 1983, t. 26, s. 27–89; E. Rutkowska, *Terytorium południowo-wschodnie państwa polskiego jako teatr działań wojennych*, [w:] *Działania militarne w Polsce południowo-wschodniej*, red. W. Wróblewski, Warszawa 2000, s. 19–44; zob. A. Dunin-Wąsowiczowa-Żaboklicka, T. Zarębska, *Przemiany środowiska geograficznego*, [w:] *Historia kultury materialnej Polski w zarysie*, t. 3, red. A. Keckowa, D. Molenda, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1978, s. 27–61; M. Hess, M. Tyczyńska, *Środowisko geograficzne Ukrainy*, [w:] *Ukraina. Teraźniejszość i przeszłość*, red. M. Karaś, A. Podraza, „Zeszyty Naukowej Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne” 1970, z. 32, s. 13–64.

⁸ Z. Guldón, *Zaludnienie Polski w 1629 roku*, „Zapiski Historyczne” 1968, t. 33, z. 4, s. 43–52; *Historia Polski w liczbach*, t. 1–2, red. F. Kubiczek et al., Warszawa 2003–2006; C. Kukło, *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej*, Warszawa 2009; A. Wyczański, *Spółeczeństwo polskie*, [w:] *Polska w epoce odrodzenia. Państwo–spółeczeństwo–kultura*, red. A. Wyczański, Warszawa 1970, s. 127–161; J. Maciszewski, *Spółeczeństwo*, [w:] *Polska XVII wieku...*, s. 128–161; idem, *Szlachta polska i jej państwo*, wyd. 2, Warszawa 1986.

W 1968 r. Jan Wimmer opublikował na łamach 14 tomu czasopisma „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” niesłychanie ważny artykuł zatytułowany *Wojsko i skarb Rzeczypospolitej u schyłku XVI i w pierwszej połowie XVII wieku*⁹. Obszerny tekst, oparty na solidnej kwerendzie archiwalno-bibliotecznej, stanowił udaną próbę ustalenia ram organizacyjnych oraz liczebności wojska polsko-litewskiego w omawianym okresie oraz kosztów utrzymania armii ponoszonych przez skarb koronny. Na marginesie rozważań autora znalazły się natomiast takie zagadnienia, jak skład kadry oficerskiej, struktura poszczególnych jednostek zaciągu narodowego i cudzoziemskiego czy kwestie składu społecznego i narodowościowego oddziałów, co najprawdopodobniej wynikało z ograniczeń nałożonych przez zdekompletowaną bazę źródłową.

Ważkim uzupełnieniem rozważań Wimmera były wydane przez tegoż badacza materiały do liczebności i składu armii koronnej w latach 1648–1655¹⁰, częściowo odzwierciedlające skład armii koronnej w ostatnich latach panowania Władysława IV, materiały źródłowe znajdujące się w piątym zeszycie „Wypisów Źródłowych do Historii Polskiej Sztuki Wojennej”¹¹ oraz opracowany przez Mirosława Nagielskiego planowany komput wojska na wojnę turecką w 1646 r.¹²

Ważką rolę w ustaleniu ciężaru, jaki spoczywał na skarbie publicznym w związku z utrzymaniem armii, odgrywają także znakomite prace Anny Filipczak-Kocur poświęcone skarbowości Rzeczypospolitej w dobie pierwszych Wazów¹³. O tym, jak duże znaczenia dla dalszych badań nad liczebnością

⁹ J. Wimmer, *Wojsko i skarb Rzeczypospolitej u schyłku XVI i w pierwszej połowie XVII wieku*, SMHW 1968, t. 14, cz. 1, s. 3–91.

¹⁰ Idem, *Materiały do zagadnienia organizacji i liczebności armii koronnej w latach 1648–1655*, SMHW 1960, t. 5, s. 477–509.

¹¹ *Wypisy źródłowe do historii polskiej sztuki wojennej*, z. 5: *Polska sztuka wojenna w latach 1563–1647*, oprac. Z. Spieralski, J. Wimmer, Warszawa 1961.

¹² M. Nagielski, *Komput wojsk Rzeczypospolitej na projektowaną kampanię przeciwko Turcji w 1646 roku*, SMHW 1995, t. 37, s. 319–326.

¹³ A. Filipczak-Kocur, *Rola podskarbiostwa w karierze magnackiej (od schyłku XVI w. do końca panowania Jana III Sobieskiego)*, [w:] *Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. J. Urwanowicz, E. Dubas-Urwanowicz, P. Guzowski, Białystok 2003, s. 369–380; eadem, *Rozrzutny czy ubogi król Władysław IV*, [w:] *Dwór a kraj. Między centrum a peryferiami władzy*, red. R. Skowron, Kraków 2003, s. 353–373; eadem, *Sądownictwo skarbowe w Rzeczypospolitej XVII wieku*, [w:] *Spory o państwo w dobie nowożytnej. Między racją stanu a partykularyzmem*, red. Z. Anusik, Łódź 2007, s. 69–81; eadem, *Skarbowość Rzeczypospolitej 1587–1648*, Warszawa 2006; eadem, *Z dziejów skarbu nadwornego za Zygmunta III Wazy*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1986, t. 38, z. 1, s. 49–69; zob. praca W. Pałuckiego, *Drogi i bezdroża skarbowości polskiej XVI i pierwszej połowy XVII wieku*, Wrocław 1974; rozprawy A. Popioł-Szymańskiej, *Pieniądz jako „nervus belli” a główne założenia polityki pieniężnej w Polsce w XVI i XVII wieku*, [w:] *Pax et Bellum*, red. K. Olejnik, Poznań 1993, s. 195–206; eadem, *Poglądy monetarne w Polsce od XV do XVIII wieku*, Poznań 1978; Z. Żabiński, *Systemy pieniężne na ziemiach polskich*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Łódź–Gdańsk 1981; K. Przyboś, *Finanse królewskie a ceremoniał na dworze Władysława IV*, [w:] *Theatrum Ceremoniale na dworze książąt*

i organizacją armii koronnej miało otwarcie archiwów wschodnich, czytelnik może się przekonać, sięgając do jednego z artykułów wspomnianej badaczki, poświęconego komisji skarbowo-wojskowej z 1630 r., która obradowała we Lwowie. W tamtejszym archiwum zachował się akt rozliczenia komisarzy z wojskiem, który zawiera bezcenne dane dotyczące liczebności poszczególnych jednostek w latach 1628–1630 oraz kosztów, jakie ponieść musiał w związku z ich utrzymaniem skarb publiczny. Znalezienie analogicznych dokumentów stanowić musi pierwszorzędne wyzwanie dla każdego badacza omawianego okresu¹⁴.

Badacz zainteresowany analizowaną tematyką nie może jednak ograniczać się do źródeł pisanych. Przekonują o tym dokonania Mariusza Balcerka i Kamila Domagały. Pierwszy ze wspomnianych udostępnił historykom szwedzkie materiały ikonograficzne dotyczące *ordre de bataille* wojsk litewskich w bitwie pod Kircholmem¹⁵, drugi zaś przypomniał o istnieniu źródeł ikonograficznych zawierających dane o liczebności i organizacji wojsk Władysława IV w 1635 r.¹⁶ Radosław Sikora z kolei – w znacznej mierze na podstawie przedstawień ikonograficznych bitwy kłuszyńskiej – pokusił się o niemal całkowitą rekonstrukcję utrwalonego w polskiej historiografii przebiegu tego starcia, która w świetle późniejszej dyskusji wydaje się być w znacznej mierze uzasadniona¹⁷. Wydaje

---

i królów polskich. Materiały konferencji naukowej zorganizowanej przez Zamek Królewski na Wawelu i Instytut Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego w dniach 23–25 marca 1998, red. M. Markiewicz, R. Skowron, Kraków 1999, s. 267–275; oraz prace A. Sucheni-Grabowskiej dotyczące kwarty: *Próby aukcji dochodów z dóbr domeny królewskiej w świetle lustracji z lat 1615–1620*, „Przegląd Historyczny” 1967, t. 58, z. 3, s. 221–239; eadem, *Wolność i prawo w staropolskiej koncepcji państwa*, Warszawa 2009.

¹⁴ A. Filipczak-Kocur, *Komisja lwowska z 1630 r.*, [w:] *Między Lwowem a Wrocławiem. Księga jubileuszowa Profesora Krystyna Matwijowskiego*, red. B. Rok, J. Maroń, Toruń 2006, s. 1111–1133.

¹⁵ M. Balcerk, *Liczebność, skład i szyk wojska hetmana litewskiego Jana Karola Chodkiewicza w bitwie pod Kircholmem na ordre de bataille Erika Dahlberga*, „Zapiski Historyczne” 2009, t. 74, z. 3, s. 77–92; zob. także J. Teodorczyk, Z. Żygułski jun., *Dwugłos o bitwie pod Kircholmem. Historia i ikonografia*, „Rocznik Historii Sztuki” 1999, t. 24, s. 97–129 oraz prace H. Wisnera: *Kircholm 1605*, wyd. 3 Warszawa 2011; idem, *Bitwa kircholmska – pytania i wątpliwości*, [w:] *Wojny północne w XVI–XVIII wieku. W czterechsetlecie bitwy pod Kircholmem*, red. B. Dybaś, A. Ziemska, Toruń 2007, s. 15–22; W. Rawskiego, *Kircholm 1605. Refleksje w 400-lecie bitwy*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2005, nr 3, s. 145–172, i M. Sawickiego, *Bitwa kircholmska w świetle polsko- i niemieckojęzycznych gazet ulotnych*, [w:] *Wojny północne w XVI–XVIII wieku...*, s. 43–51.

¹⁶ K. Domagała, *Komput wojska koronnego w 1635 roku*, „Słupskie Studia Historyczne” 2011, nr 17, s. 71–91; idem, *Szyk armii Władysława IV Wazy w 1635 roku*, „Rocznik Elbląski” 2010, t. 23, s. 75–99.

¹⁷ R. Sikora, *Kłuszyn 1610*, Warszawa 2010, w skróconej wersji: idem, *Niezwykłe bitwy i szarże husarii*, Warszawa 2011, s. 37–52; P. Gawron, *Bitwa pod Kłuszynem 1610 roku*, [w:] *Hold carów Szujskich*, red. J.A. Chrościcki, M. Nagielski, seria Biblioteka „Baroku”, t. 1, Warszawa 2012, s. 23–45; A. Przepiórka, *Bitwa pod Kłuszynem (4 VII 1610) – wątpliwości i hipotezy*, [w:] *Studia z*

się zatem, że dalsze badania nad liczebnością i organizacją armii koronnej są jak najbardziej możliwe, wymagają jednak nie tylko znajomości materiałów archiwalnych przechowywanych w Polsce i poza jej granicami, lecz także sięgnięcia po nowe kategorie źródeł.

Przedmiotem zainteresowania historyków były również poszczególne rodzaje broni występujące w armii koronnej. Maciej Hubka pokusił się nawet o syntetyczne ujęcie problematyki organizacji, uzbrojenia i taktyki jazdy w czasach Wazów, ale nikła podstawa źródłowa oraz braki w bibliografii nakazują ostrożną ocenę tego przedsięwzięcia¹⁸. Zuzanna Sawicka zajęła się problemem roli konia w życiu codziennym szlachty, zaś Mirosław Nagielski omówił rajtarię i arkebuzerię, brak jest natomiast opracowań dotyczących chorągwi kozackich¹⁹.

Bezsprzecznie najwięcej miejsca poświęcono husarii²⁰. Szczególne kontrowersje wzbudziły dwie sprawy. Jerzy Teodorczyk, na podstawie przeprowadzonej przez siebie analizy bitwy pod Gniewem, stoczonej na przełomie września i października 1626 r., stwierdził zmniejszenie skuteczności tej formacji w starciu ze zreformowaną przez Gustawa II Adolfa szwedzką piechotą, dysponującą większą niż dotychczas siłą ognia. Pogląd ten zakwestionowali Radosław Sikora oraz Robert I. Frost, którzy przyczyn niepowodzeń „skrzydlatych jeźdźców” upatrywali raczej w wykorzystaniu przez przeciwnika fortyfikacji polowych oraz w błędnej taktyce dowodzącego oddziałami koronnymi Zygmunta III²¹.

dziejów stosunków Rzeczypospolitej z Państwem Moskiewskim w XVI–XVII wieku, red. M. Nagielski, K. Bobiatyński, P. Gawron, Zabrze–Tarnowskie Góry 2013, s. 93–115. W tym miejscu chciałbym najmocniej podziękować Andrzejowi Grzegorzowi Przepiórcze za udostępnienie wersji elektronicznej tekstu. Kanoniczny obraz bitwy w R. Szcześniak, *Kłuszyn 1610*, Warszawa 2008.

¹⁸ M. Hubka, *Jazda polska doby Wazów. Organizacja, uzbrojenie, taktyka*, Piotrków Trybunalski 2007.

¹⁹ Z. Sawicka, *Koń w życiu szlachty w XVI–XVIII w.*, Toruń 2002; zob. B. Baranowski, *Chów zwierząt gospodarskich*, [w:] *Zarys historii gospodarstwa wiejskiego w Polsce*, t. 2, red. B. Baranowski, J. Topolski, Warszawa 1964, s. 195–228; M. Nagielski, *Organizacja rajtarii i arkebuzerii koronnej w XVII wieku*, [w:] *Organizacja armii w nowożytnej Europie: struktura–urzędy–prawo–finanse*, red. K. Łopatecki, Zabrze 2011, s. 197–215.

²⁰ Z. Bocheński, *Opis Rolki Sztokholmskiej*, „Studia do Dziejów Dawnego Uzbrojenia i Ubioru Wojskowego” 1988, t. 9–10, s. 39–74; idem, *Próba określenia genezy polskiej zbroi husarskiej*, „Muzealnictwo Wojskowe” 1964, t. 2, s. 141–166; J. Teodorczyk, *Uzbrojenie, oporządzenie i ubiór*, [w:] *Polskie tradycje wojskowe*, t. 1: *Tradycje walk obronnych z najazdami Niemców, Krzyżaków, Szwedów, Turków i Tatarów*, red. J. Sikorski, Warszawa 1990, s. 189–209; J. Cichowski, A. Szulczyński, *Husaria*, wyd. 2, Warszawa 2004; A. Wasilkowska, *Husaria. The Winged Horsemen*, Warszawa 1998; M. Jeske, *Jeszcze o husarii (na marginesie książki Anny Wasilkowskiej „Husaria”)*, „Studia do Dziejów Dawnego Uzbrojenia i Ubioru Wojskowego” 2005, t. 12, s. 7–24; Z. Żygulski jun., *Husaria polska*, Warszawa 2000; idem *Uwagi o Rolce Sztokholmskiej*, „Studia do Dziejów Dawnego Uzbrojenia i Ubioru Wojskowego” 1988, t. 9–10, s. 5–19.

²¹ J. Teodorczyk, *Bitwa pod Gniewem (22 IX – 29 IX 1626). Pierwsza porażka husarii*, SMHW 1966, t. 12, cz. 2, s. 70–172; poparli go J. Seredyka, *Nowe poglądy na bitwę ze Szwedami pod Gniewem w 1626 r.*, „Zapiski Historyczne” 1969, t. 34, z. 2, s. 81–95 oraz P. Skworoda, *Hammerstein*

Witold Głębowicz, zwracając uwagę na brak dowodów potwierdzających przypadki mocowania skrzydeł do zbroi husarskiej w 1. poł. XVII w., podważył powszechnie obowiązujący wizerunek husarza, utrwalony nie tylko w literaturze przedmiotu, ale także w zbiorowej wyobraźni Polaków. W świetle poglądów tego autora w tym okresie skrzydła mogły być mocowane co najwyżej do siodła, a ich kształt znacząco odbiegał od przyjętego dotychczas w historiografii, ponieważ skrzydła takie, mające rzadziej powytłkane pióra oraz mniejszą wysokość, nie wychodziłyby ponad głowę jeźdźca²².

Niewiele uwagi, w porównaniu z jazdą, poświęcono natomiast piechocie koronnej, o której pisał przede wszystkim Jan Wimmer, zwracając uwagę na istotne znaczenie reform z ostatnich lat panowania Zygmunta III Wazy i pierwszych jego syna i następcy²³. W dziedzinie artylerii, inżynierii oraz techniki wojskowej nie sposób przecenić z kolei dorobek Tadeusza Mariana Nowaka, autora opracowań podejmujących cały szereg kluczowych dla tej dziedziny zagadnień. Pisał on nie tylko o organizacji i wyposażeniu artylerii koronnej w czasach Władysława IV²⁴, ale także o technice i problemach związanych ze skutecznym jej wykorzystaniem na polu bitwy i podczas oblegania twierdz²⁵, o pomysłach stworzenia

---

1627, Warszawa 2006 (ten ostatni niemal dosłownie posługuje się tekstem Teodorczyka); krytyka: R. Sikora, *Fenomen husarii*, Toruń 2005; idem, *Z dziejów husarii*, Warszawa 2010; R.I. Frost, *The Northern Wars. War, State and Society in Northeastern Europe, 1558–1721*, Harlow 2000, s. 104–114.

²² W. Głębowicz, *Skrzydła husarskie – prawda i legenda*, [w:] *Wojny północne w XVI–XVIII wieku...*, s. 281–288.

²³ J. Wimmer *Historia piechoty polskiej do roku 1864*, Warszawa 1978; idem, *Piechota w wojsku polskim XV–XVIII wieku*, [w:] *Historia wojskowości polskiej...*, s. 161–176.

²⁴ T.M. Nowak, *Arsenały artylerii koronnej w latach 1632–1655*, SMHW 1968, t. 14, cz. 1, s. 92–135; idem, *Zagadnienie ujednoczenia sprzętu artylerii i zasady obliczania kalibrów dział w Polsce w połowie XVII w.*, SMHW 1960, t. 5, s. 268–294; idem, *O „mówiących działach” artylerii polskiej XVI–XVIII wieku*, „Napis” 2006, seria 12, s. 379–393; idem, *O zawodzie inżyniera wojskowego w Polsce w XVII w.*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 1976, nr 3, s. 475–478, s. 379–393; idem, *Rozwój badań nad historią dawnej (do 1864 r.) artylerii polskiej*, SMHW 1982, t. 25, s. 247–274; idem, *Rysunki dział zdobytych przez Szwedów w Polsce w XVII i na początku XVIII w.*, SMHW 1976, t. 20, s. 285–333; idem, *Warszawski arsenał artylerii koronnej w połowie XVII w.*, SMHW 1968, t. 14, cz. 2, s. 93–143; idem, *Zagadnienia teorii i praktyki artylerii i inżynierii wojskowej w Polsce w XVI–XVII w.*, [w:] *VIII Powszechny Zjazd Historyków Polskich w Krakowie 14–17 września 1958. Historia wojskowości*, red. S. Okęcki Warszawa 1960, s. 99–116; idem, *Zagadnienie produkcji dział w Polsce w XVI–XVIII w. jako problem badawczy*, [w:] *Pax et Bellum...*, s. 155–165; idem, *Zagadnienie ujednoczenia sprzętu artylerii i zasady obliczania kalibrów dział w Polsce w połowie XVII w.*, SMHW 1960, t. 5, s. 268–294; idem, *Ze źródeł do dziejów polskiej artylerii koronnej w połowie XVII w.*, SMHW 1961, t. 7, cz. 1, s. 307–319.

²⁵ Idem, *Badania nad historią techniki wojennej w Polsce. Stan i perspektywy rozwoju*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 1977, nr 2, s. 295–307; idem, *Historia dawnej polskiej techniki wojennej. Problematyka, źródła i stan badań*, [w:] *XI Powszechny Zjazd Historyków Polskich w Toruniu. Kolokwium Historii Wojskowej PTH (8 września 1974 r.). Problemy techniki wojennej od średniowiecza do II wojny światowej*, red. T. Jędruszczak, Toruń 1974, s. 1–7; idem, *O wpływie walk z Turcją i Tatarami na rozwój polskiej techniki wojskowej XVI–XVII w.*, „Kwartalnik Historii

szkoły artyleryjskiej²⁶ czy wreszcie o europejskiej i rodzimej myśli technicznej²⁷. Należy jednak pamiętać, że stopień zachowania bazy źródłowej zmusił Nowaka do skupienia uwagi przede wszystkim na latach 40. i 50. XVII w., zatem stan artylerii koronnej we wcześniejszym okresie pozostaje w znacznej mierze nieznanym. Problematyka artylerii koronnej oraz techniki raketowej pojawiła się także w dorobku Hanny Domańskiej, Karola Łopateckiego, Jerzego T. Petrusa, Zofii Stefańskiej, Mieczysława Subotowicza i Macieja Szczurowskiego²⁸.

Nauki i Techniki²⁹ 1983, nr 3–4, s. 589–612; idem, *Polska technika wojenna XVI–XVIII w.*, Warszawa 1970; idem, *Polska technika wojskowa w latach 1500–1655*, [w:] *Studia z dziejów polskiej techniki wojskowej...*, s. 136–197; idem, *Problem stosowania broni palnej przy obronie i zdobywaniu umocnień przez wojska polskie w XVI–XVII w.*, SMHW 1966, t. 12, cz. 1, s. 50–69; idem, *Rozwój badań nad historią techniki wojennej w Polsce w latach 1974–1978*, [w:] *XII Powszechny Zjazd Historyków Polskich w Katowicach 17–20 września 1979 r. Sympozjum IX: Rola historii wojskowej w kształtowaniu patriotycznej świadomości społeczeństwa. Referaty i dyskusja*, red. B. Miśkiewicz, Poznań 1980, s. 136–148; idem, *Rozwój techniki raketowej w Europie w XIII–XVII w.*, [w:] *XI Powszechny Zjazd Historyków Polskich...*, s. 7–17; idem, *Technika raketowa w Polsce do połowy XIX w. Źródła, problematyka i stan badań*, [w:] *Historia wojskowości polskiej...*, s. 124–135; idem, *Uwagi o technice budowy mostów połowych w Polsce w XV do XVII*, SMHW 1956, t. 2, s. 345–387; idem, *Wpływ techniki wojennej na rozwój innych gałęzi techniki w Polsce do końca XIX w. Problematyka, stan badań, postulaty*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1974, nr 1, s. 296–307; idem, *Z dziejów techniki wojennej w dawnej Polsce*, Warszawa 1965; zob. *Wypisy źródłowe do historii polskiej sztuki wojennej*, z. 8 B: *Polskie wojskowe piśmiennictwo techniczne do roku 1764*, oprac. T.M. Nowak, Warszawa 1961.

²⁶ Idem, *Pierwsza próba założenia wojskowej uczelni technicznej w Polsce w XVII w.*, SMHW 1965, t. 11, cz. 1, s. 3–36; idem, *Praca Andrzeja dell’Aqua: O zgromadzeniu i szkole puszkarzy*, red. A.M. Nowak, SMHW 1958, t. 4, s. 534–571; zob. także J. Kowalczyk, *Dole i niedole inżyniera Andree dell’Aqua w służbie Tomasza Zamoyskiego*, [w:] *Problematyka konserwatorska fortyfikacji nowożytnych. Materiały sesji naukowej w Zamościu w dniach 18–20 maja 1983*, seria Konserwatorska Teka Zamojska, cz. 4, Warszawa–Zamość 1987, s. 19–23.

²⁷ T.M. Nowak, *Geneza księgi „O raketach” Kazimierza Siemienowicza*, SMHW 1972, t. 18, cz. 2, s. 105–145; idem, *Polska myśl wojskowa XV–XVIII w.*, [w:] *Polskie tradycje wojskowe*, t. 1, s. 429–476; idem, *Przegląd polskiego piśmiennictwa z dziedziny artylerii do połowy XVII w.*, SMHW 1958, t. 4, s. 247–276; idem, *Przegląd polskiego piśmiennictwa z dziedziny fortyfikacji i inżynierii wojskowej w XVI–XVIII w.*, SMHW 1965, t. 11, cz. 2, s. 122–141; idem, *Recepcja europejskiej literatury wojskowej w Polsce XVI–XVII w. Część I. Tłumaczenia i publikacje dwujęzyczne*, SMHW 1990, t. 32, s. 111–135; idem, *Rozwój techniki raketowej w świetle europejskich traktatów XIII–XVII wieku*, Warszawa 1995; idem, *Z problematyki staropolskiego piśmiennictwa wojskowego*, SMHW 1987, t. 29, s. 43–71; idem, *Zagadnienia techniki raketowej w drukowanym piśmiennictwie europejskim pierwszej połowy XVII w.*, SMHW 1972, t. 18, z. 1, s. 93–141.

²⁸ H. Domańska, *Arseнал artylerii koronnej w Malborku*, SMHW 1970, t. 16, cz. 1, s. 11–25; K. Łopatecki, *Ideowa wymowa ozdób armatnich z przełomu XVI i XVII wieku*, [w:] *Nad społeczeństwem staropolskim*, t. 1, s. 249–270; J.T. Petrus, *Armata Teofili Sobieskiej. Przyczynki do dziejów lwowskiego ludwisarstwa w XVII stuleciu*, „Przegląd Wschodni” 2004, t. 9, z. 1, s. 207–214; Z. Stefańska, *Próba ustalenia typów i nazw dział artylerii polskiej XVI–XVIII w.*, „Muzealnictwo Wojskowe” 1959, t. 1, s. 177–228; M. Subotowicz, *Kazimierz Siemienowicz i jego wkład do nauki o raketach*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 1957, nr 3, s. 485–510; idem, K. Haas (1529–1569) – V. Bringuccio (1540) – J. Schmidlap (1561) – K. Siemienowicz (1650). *Rakiety wielostopniowe, baterie raketowe, stabilizatory typu delta*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 1968, nr 4, s. 805–809; M. Szczurowski, *Polskie piśmiennictwo artyleryjskie do schyłku XIX wieku*, „Studia z Dziejów Polskiej Historiografii Wojskowej” 2003, t. 7, s. 9–62.

Badania nad artylerią i techniką wojenną wiążą się nierozzerwalnie z zagadnieniami dotyczącymi inżynierii wojskowej i sztuki fortyfikacyjnej, które – jak widzieliśmy – nie były obce T.M. Nowakowi. Literatura przedmiotu jest w tej materii rozległa, wszechstronna i ma charakter interdyscyplinarny, o fortyfikacjach pisali bowiem nie tylko specjaliści z zakresu dziejów wojskowości, lecz także historycy sztuki czy architekci. Zbigniew Pilarczyk podjął się nawet trudu sporządzenia selektywnej bibliografii dziejów fortyfikacji²⁹, co zwalnia mnie z obowiązku zamieszczania własnej, warto natomiast scharakteryzować trendy dominujące w badaniach nad tym zagadnieniem.

Po 1945 r. kontynuowano badania Stanisława Herbsta i Jana Zachwatowicza³⁰, którzy – łącząc historię i architekturę – zmierzali do całościowego ujęcia fortyfikacji miejskich jako elementu krajobrazu obronnego i rozwoju miasta, wskazując nie tylko na ich rolę militarną, ale także aspekt urbanistyczny i architektoniczny. W badaniach tych – mających w znacznej mierze wymiar lokalny i dotyczących poszczególnych miast – podkreślano rolę twierdzy i jej załogi w rozwoju społecznym i gospodarczym miasta, jak również zauważono realizację planów zabezpieczenia autonomicznej pozycji w państwie poprzez budowę nowoczesnych i kosztownych fortyfikacji. Do tego rodzaju badań należą próby opisanie fortyfikacji gdańskich, podejmowane ze szczególną energią w ostatnich latach i nawiązujące do dokonań Jerzego Stankiewicza i Ryszarda Woźniaka³¹.

²⁹ Z. Pilarczyk, *Selektywna bibliografia fortyfikacji polskich*, „Studia z Dziejów Polskiej Historiografii Wojskowej” 1998, t. 2, s. 49–82; zob. idem, *Problematyka fortyfikacyjna w polskiej historiografii wojskowej. Stan badań*, „Studia z Dziejów Polskiej Historiografii Wojskowej” 1998, t. 2, s. 29–47; idem, *Stan badań i stan zachowania fortyfikacji w Polsce*, [w:] *Polska historiografia wojskowa. Stan badań i perspektywy rozwoju. VI Ogólnopolskie Forum Historyków Wojskowości*, red. H. Stańczyk, Toruń 2002, s. 18–42.

³⁰ S. Herbst, *Stan badań nad fortyfikacją nowożytną w Polsce*, „Studia z Dziejów Polskiej Historiografii Wojskowej” 1966, t. 12, cz. 1, s. 7–16

³¹ G. Bukal, *Fortyfikacje Gdańska 1454–1793*, [w:] *Fortyfikacje Gdańska*, red. idem, Gdańsk 2009, s. 24–51; A.R. Chodyński *Potencjał militarny Gdańska w drugiej połowie XVI wieku*, [w:] *Fortyfikacje Gdańska...*, s. 102–126; B. Dybaś, *Gdańsk – forteca Rzeczypospolitej*, [w:] *Fortyfikacje Gdańska...*, s. 15–21; S. Flis, *Fortyfikacje nadbrzeżne Zatoki Gdańskiej w archiwaliach*, [w:] *Fortyfikacje Gdańska...*, s. 169–187; E. Kizik, *Odwiedziny Twierdzy Wisłoujście w XVII i XVIII wieku*, [w:] *Fortyfikacje Gdańska...*, s. 141–147; L.M. Lewicka, *Mistrz Jan z Lindau – budowniczy XV-wiecznych fortyfikacji w Gdańsku i Wrocławiu*, [w:] *Fortyfikacje Gdańska...*, s. 85–98; J. Szczepański, *Woda a obrona miasta*, [w:] *Fortyfikacje Gdańska...*, s. 129–138; M. Westphal, *Architektura militaris grodu nad Motławą w zbiorach Archiwum Państwowego w Gdańsku*, [w:] *Fortyfikacje Gdańska*, s. 156–167; K. Biskup, *Szaniec wschodni twierdzy Wisłoujście*, [w:] *Twierdza Wisłoujście. Historia, teraźniejszość, przyszłość. Materiały z konferencji naukowej zorganizowanej przez Muzeum Historii Miasta Gdańska przy współpracy Lucii Thijssen – Fundacja „Biały Orzeł” – Stichting de Witte Adelaar*, Gdańsk 2000, s. 61–65; A.R. Chodyński, *Życie powszednie w Twierdzy Wisłoujście w XVII i XVIII wieku*, [w:] *Twierdza Wisłoujście...*, s. 89–97; R. Hirsch, *Wieniec Twierdzy Wisłoujście – budowla nie tylko obronna*, [w:] *Twierdza Wisłoujście...*, s.53–58;

Należy także zwrócić uwagę na kierunek badań zaproponowany przez Bogusława Dybasia, który poprzez analizę fortyfikacji powstałych czy rozbudowanych na terenie Rzeczypospolitej w XVII stuleciu naświetlić chciał nie tyle ich walory obronne czy cechy architektoniczne, co raczej politykę elit rządzących wobec fortyfikacji postrzeganych jako element systemu służącego nie tylko obronie całego państwa, ale także sprawowaniu przez rządzących krajem kontroli nad przestrzenią. Szczególne zainteresowanie Dybasia budziły przyczyny i procedury podejmowania decyzji odnośnie budowy nowych lub przebudowy już istniejących umocnień, w których ujawniały się cele poszczególnych grup społecznych przesądzające o rozpoczęciu inwestycji lub o jej zaniechaniu³².

Nie wolno także zapominać o łódzkiej szkole badawczej³³. Łącząc cele i metody właściwe historii i charakterystyczne dla archeologii, badacze związani z tą szkołą starali się opisać budowlę pełniące rolę obronną w dłuższej

---

A. Januszajtis, *Latarnie morskie dawnego Gdańska*, [w:] *Twierdza Wisłoujście...*, s. 77–84; K. Ottenheim, *Twierdza w Wisłoujściu – europejskie dziedzictwo*, [w:] *Twierdza Wisłoujście...*, s. 67–70; A. Zbiński, *Twierdza morska w Wisłoujściu w świetle badań kompleksowych Pracowni Archeologicznej IHKM PAN i Centralnego Muzeum Morskiego*, [w:] *Twierdza Wisłoujście...*, s. 31–51.

³² B. Dybaś, *Fortece Rzeczypospolitej. Studium z dziejów budowy fortyfikacji stałych w państwie polsko-litewskim w XVII wieku*, Toruń 1998; idem, *Cztery supliki Jana Strakowskiego z lat 1617–1620. Przyczynek do pracy nowożytnego inżyniera*, SMHW 2007, t. 44, s. 375–387; idem, *Budowa fortyfikacji nowożytnych jako zagadnienie gospodarcze – zarys problemu*, „*Studia Historyczno-Wojskowe*” 2009, t. 3: *Armia i społeczeństwo*, red. T. Ciesielski, s. 188–198; idem, *Henryka Strobanda projekt organizacji „fabryki wałów” (Walgebewde) w Toruniu w końcu XVI wieku*, SMHW 1995, t. 37, s. 17–30; idem, *Inżynier czy architekt? Uwagi o inżynierach wojskowych w XVII-wiecznej Rzeczypospolitej*, „*Barok. Historia–Literatura–Sztuka*” 2001, nr 1, s. 137–151; idem, *Miasto jako twierdza. Garnizony w miastach Rzeczypospolitej polsko-litewskiej w XVII wieku*, „*Czasy Nowożytne*” 2002, t. 13, s. 125–135; idem, *Między niezależnością a podporządkowaniem. Przemiany w statusie militarnym wielkich miast Prus Królewskich w XVII i XVIII wieku*, „*Zapiski Historyczne*” 2000, t. 65, z. 2, s. 57–74; idem, *Początki nowożytnych fortyfikacji Torunia w świetle źródeł pisanych*, „*Zapiski Historyczne*” 1994, t. 59, z. 1, s. 29–43; idem, *Polskie fortyfikacje stałe w epoce nowożytnej (1500–1795)*, [w:] *Studia z dziejów polskiej techniki wojskowej...*, s. 9–93; idem, *Problem budowy i funkcjonowania fortyfikacji stałych w Rzeczypospolitej w okresie wojen w połowie XVII wieku*, „*Acta Universitatis Nicolai Copernici. Historia*” 1993, t. 28, s. 13–32; idem, *Problematyka budowy fortyfikacji miejskich w Rzeczypospolitej w XVI–XVII wieku w świetle memoriału toruńskiego burmistrza Henryka Strobanda z 1591 roku*, [w:] *Od armii komputowej do narodowej (XVI–XX w.)*, t. 2: *Dzieje militarne Polski i jej wschodnich sąsiadów od XVI do XX wieku*, red. M. Krotofil, A. Smoliński, Toruń 1998, s. 45–56; idem, *Twierdza czy rezydencja? Militarne znaczenie siedzib magnackich w XVII wieku*, [w:] *Rezydencje w średniowieczu i czasach nowożytnych*, red. E. Opaliński, T. Wiślicz, Warszawa 2001, s. 69–93.

³³ J. Augustyniak, L. Kajzer, *Wstęp do studiów nad świeckim budownictwem obronnym sieradzkiego w XIII–XVIII/XVIII wieku*, Łódź 1986; L. Kajzer, *Dwory obronne wieluńskiego w XIII–XVII wieku*, Łódź 1984; idem, *Studia nad świeckim budownictwem obronnym województwa łęczyckiego w XIII–XVII wieku*, Łódź 1980; L. Kajzer, A. Horonziak, *Budownictwo obronne ziemi dobrzyńskiej. Wstęp do badań*, Włocławek 1995; J. Tomala, *Budownictwo obronne powiatu ostrzeszowskiego w średniowieczu i czasach nowożytnych*, Kalisz 2005; idem, *Budownictwo obronne powiatu kaliskiego w XIV–XVIII wieku*, Poznań 1995.

perspektywie czasowej, sięgającej od średniowiecza po czasy nowożytne, uwzględniając przy tym ich różnorodny charakter. Interesowały ich zatem nie tylko nowożytne fortyfikacje miejskie, ale także pomniejsze umocnienia. W wyniku tak zaprojektowanych badań uzyskano w miarę precyzyjną mapę punktów umocnionych na terenie województw sieradzkiego, łęczyckiego, ziem wieluńskiej i dobrzyńskiej oraz powiatów ostrzeszowskiego i kaliskiego. W kontekście szkoły łódzkiej oraz teatru działań armii koronnej należałoby wspomnieć też o pracach Michała Proksy dotyczących ziemi sanockiej i przemyskiej³⁴. Przywołać należy także dorobek Andrzeja Łotysza oraz Franciszka Kotuli, który jeszcze na początku lat 60. XX w. analizował umocnienia chłopskie na Rusi Czerwonej, widząc w nich sposób na zapewnienie bezpieczeństwa, właściwy zdesperowanym i pozostawionym samym sobie chłopom³⁵.

Pewnym zainteresowaniem historyków cieszyła się także staropolska kartografia³⁶, szczególnie za sprawą Karola Buczka³⁷, Stanisława Alexandrowicza³⁸ i wspomnianego wcześniej Tadeusza Mariana Nowaka³⁹. Kontynuowano dawniejsze badania nad spuścizną kartograficzną Guillaume le Vasseur de Beauplana i Fryderyka Getkanta oraz badania nad zbiorem map

³⁴ M. Proksa, *Budownictwo obronno-rezydencjonalne ziemi przemyskiej i sanockiej (połowa XIV w. – połowa XVII w.) w świetle badań archeologiczno-architektonicznych i źródeł pisanych*, Przemyśl 1994; idem, *Studia nad zamkami i dworami ziemi przemyskiej od połowy XIV do początków XVIII wieku*, Przemysł 2001.

³⁵ A. Łotysz, *Zamek w Sutkowcach na tle refugialnych założeń obronnych na Podolu w początkach XVII wieku. Problemy rekonstrukcji*, „Barok. Historia–Literatura–Sztuka” 2001, nr 1, s. 153–163; F. Kotula, *Warownie chłopskie XVII w. w ziemi przemyskiej i sanockiej*, SMHW 1962, t. 8, cz. 1, s. 73–149; idem, *Chłopi bronili się sami. Reportaż historyczny*, Rzeszów 1982.

³⁶ B. Olszewicz, *Kartografia polska XV–XVII wieku (Przegląd chronologiczno-bibliograficzny)*, Warszawa 2004; M. Juda, *Mapy ziem polskich w dawnej typografii europejskiej*, „Studia Źródłoznawcze” 2003, t. 41, s. 45–63; M. Sirko, *Zarys historii kartografii*, Lublin 1999; *Polonia. Atlas map z XVI–XVIII w.*, wstęp i konsultacja historyczna S. Alexandrowicz, opis map L. Szaniawska, Warszawa 2005.

³⁷ K. Buczek, *Dzieje kartografii polskiej od XV do XVIII w. Zarys analityczno-syntetyczny*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1963.

³⁸ S. Alexandrowicz, *Józef Naroński współautorem Beauplanowskich map Ukrainy i Dniepru z połowy XVII wieku*, [w:] *Pax et Bellum...*, s. 17–27; idem, *Kartografia Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku*, Warszawa 2012; idem, *Rozwój badań nad historią staropolskiej kartografii w latach 1928–1984*, [w:] *Dorobek polskiej historii kartografii*, red. J. Janczak, W. Wernerowa, Warszawa 1993, s. 27–48; idem, *Stosunki z Turcją i Tatarszczyzną w kartografii staropolskiej XVI–XVII wieku*, [w:] *Polska–Niemcy–Europa. Studia z dziejów myśli politycznej i stosunków międzynarodowych*, Poznań 1977, s. 91–100; idem, *Ziemie ruskie w kartografii polskiej XVI–XVII wieku*, „Studia Źródłoznawcze” 1978, t. 23, s. 107–115; idem, *Źródła kartograficzne do wyprawy połockiej Stefana Batorego roku 1579*, [w:] *Od armii komputowej do narodowej*, t. 2, s. 17–43.

³⁹ T.M. Nowak, *Polski atlas wojskowy z lat 1634–1639*, SMHW 1969, t. 15, cz. 2; idem, *Polska artyleria, inżynieria i kartografia wojskowa XVII w. Teoria i praktyka*, SMHW 1979, t. 22, s. 65–130.

przechowywanych w Sztokholmie, w czym niemałą zasługę mają Karol Łopatecki i Wojciech Walczak⁴⁰. Janusz Sikorski i Karol Olejnik zajęli się także staropolską myślą wojskową, charakteryzując główne koncepcje organizacji, finansowania i wykorzystania armii Rzeczypospolitej przeciwko jej najważniejszym przeciwnikom, Janusz Wojtasik przybliżył w tym kontekście poglądy Krzysztofa księcia Zbaraskiego na wojskowość turecką, zaś Andrzej Sepelowski omówił koncepcje wojewody poznańskiego Krzysztofa Opalińskiego⁴¹.

Badania nad armią koronną musiały uwzględniać jej złożoną strukturę. Obok oddziałów opłacanych bezpośrednio ze skarbu koronnego istotną rolę w wykonywaniu zadań obronnych odgrywały formacje zaciągnięte przez sejmiki ziemskie (chorągwie powiatowe) czy służące bez żołdu (poczty ochotnicze, tzw. wolontarskie). Wśród tych ostatnich należałoby wskazać lisowczyków, którzy pierwotnie stanowili luźną federację ochotników pozostających pod rozkazami Aleksandra Józefa Lisowskiego. Pewnym zainteresowaniem historyków cieszyły się także oddziały prywatne, uzupełniające słabe siły państwowe.

Chorągwie powiatowe doczekały się częściowego opracowania za sprawą Dariusza Kupisza, który w odniesieniu do Małopolski i Rusi Czerwonej przeanalizował nie tylko ich liczebność, organizację, uzbrojenie, wartość bojową i przebieg służby, ale także teoretyczne koncepcje określające ich rolę w systemie

⁴⁰ A.B. Pernal, D.F. Essar, *Guillaume Le Vasseur, sieur de Beauplan*, „Przegląd Wschodni” 1993, t. 2, z. 2, s. 391–418; *Боплан і Україна. Збірник наукових праць*, red. M. Ваврічин et al., Львів 1998; R. Woźniak, *Wstępne badania nad rekonstrukcją obiektów budownictwa obronnego w rejonie Zatoki Gdańskiej w pierwszej połowie XVII wieku na podstawie planów i map Fryderyka Getkanta*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Łódzkiej” 1971, nr 135, zeszyt specjalny 6, s. 55–116; K. Łopatecki, *Prace kartograficzne wykonywane na ziemiach Rzeczypospolitej przez szwedzkich inżynierów wojskowych w XVII stuleciu*, SMHW 2009, t. 46, s. 55–79; K. Łopatecki, W. Walczak, *Mapy i plany Rzeczypospolitej XVII w. znajdujące się w archiwach w Sztokholmie*, t. 1–2, Warszawa 2011.

⁴¹ K. Olejnik, *Rozwój polskiej myśli wojskowej do końca XVII wieku*, Poznań 1976; recenzja: J. Sikorski, *Polska myśl wojskowa*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1977, nr 2, s. 274–278; K. Olejnik, *Organizacja armii w polskim piśmiennictwie wojskowym XVI–XVIII wieku*, [w:] *Od armii komputerowej do narodowej*, t. 3, s. 9–19; J. Sikorski, *Polskie piśmiennictwo wojskowe od XV do XX wieku*, Warszawa 1991; idem, *Problematyka walki z Turkami w polskiej literaturze wojskowej i politycznej XVI–XVII w.*, SMHW 1984, t. 27, s. 147–156; A. Sepelowski, *Poglądy Krzysztofa Opalińskiego na wojskowość*, [w:] *Studia i materiały źródłowe z dziejów nowożytnych*, red. K. Matwijowski, seria *Acta Universitatis Wratislaviensis. Historia*, nr 109, Wrocław 1993, s. 105–112; J. Wojtasik, *Uwagi księcia Krzysztofa Zbaraskiego, posła wielkiego do Turcji w 1622 r. – O państwie otomańskim i jego siłach zbrojnych*, SMHW 1961, t. 7, cz. 1, s. 321–346; zob. D. Kołodziejczyk, *Obraz sułtana tureckiego w publicystyce staropolskiej*, [w:] *Staropolski ogląd świata. Rzeczpospolita między okcydentalizmem a orientalizacją*, t. 1: *Przestrzeń kontaktów*, red. F. Wolański, R. Kołodziej, Toruń 2009, s. 11–19; H. Wisner, *Dwa polskie plany wojny szwedzkiej z 1629 r. (Projekty Jerzego Zbaraskiego i Krzysztofa Radziwiłła)*, „Zapiski Historyczne” 1977, t. 42, z. 2, s. 7–22; oraz P. Gawron, *Projekty reform armii Rzeczypospolitej w latach 20. XVII w. na tle wojskowości zachodnioeuropejskiej*, [w:] *Staropolski ogląd świata...*, t. 1, s. 183–213.

obrony państwa, formułowane przede wszystkim przez Krzysztofa księcia Zbaraskiego, które były także przedmiotem analizy Janusza Dorobisza⁴². Brakuje natomiast analogicznych opracowań dotyczących pozostałych części Korony.

Poczty wolontarskie i oddziały prywatne także nie stały się przedmiotem osobnych studiów, co wiązać należy z bardzo ograniczoną bazą źródłową. Należałoby jedynie odnotować rozprawę Krzysztofa Dembskiego, tylko częściowo dotyczącą omawianego okresu, a także rozważania Władysława Czaplińskiego i Józefa Długosza w pracy poświęconej życiu codziennemu magnaterii w XVII w. oraz krótki tekst Przemysława Gawrona analizujący relacje pomiędzy dowódcami wojsk państwowych a chorągwiami prywatnymi⁴³. Uwaga powyższa w mniejszym stopniu dotyczy lisowczyków, którzy doczekali się monograficznego opracowania pióra Henryka Wisnera⁴⁴ oraz szeregu tekstów opisujących początki i rozwój formacji, szczególnie w związku z rolą, jaką odegrała ona w dobie wojny trzydziestoletniej. Wśród ich autorów należałoby wymienić: Andrzeja Grzegorza Przepiórkę, Andrzeja Adama Majewskiego, Adama Kerstena, Władysława Czaplińskiego, Władysława Magnuszewskiego, Radosława Lolo⁴⁵ czy Radosława Szybera. Ten ostatni wydał także *Przewagi elearów*

⁴² D. Kupisz, *Wojska powiatowe samorządów Małopolski i Rusi Czerwonej w latach 1572–1717*, Lublin 2008; idem, *Chorągwie powiatowe województw małopolskich jako formacje samoobrony terytorialnej w pierwszej połowie XVII wieku*, SMHW 2005, t. 42, s. 33–57; idem, *Problem obronności państwa w pismach politycznych doby rokoszu sandomierskiego*, [w:] *Król a prawo stanów do oporu*, red. M. Markiewicz, E. Opaliński, R. Skowron, Kraków 2010, s. 237–248; idem, *Projekt organizacji obrony terytorialnej księcia Krzysztofa Zbaraskiego z 1624 roku i jego realizacja przez samorząd szlachecki województw małopolskich*, [w:] *Nad społeczeństwem staropolskim*, t. 2, s. 171–187; J. Dorobisz, *Krzysztofa Zbaraskiego plan obrony Ukrainy przed najazdami tatarskimi*, „Sprawozdania Opolskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk” 1992, nr 23, s. 31–43; idem, *Sejm nadzwyczajny z 1624 roku*, Opole 1994.

⁴³ K. Dembski, *Wojska nadworne magnatów polskich w XVI i XVII w.*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Historia” 1956, nr 3, z. 1, s. 49–96; W. Czapliński, J. Długosz, *Życie codzienne magnaterii polskiej w XVII wieku*, Warszawa 1982; P. Gawron, *Relacje pomiędzy dowódcami wojsk państwowych i prywatnych w Koronie w I połowie XVII wieku (wybrane przykłady)*, [w:] *Nad społeczeństwem staropolskim...*, t. 1, s. 231–247.

⁴⁴ H. Wisner, *Lisowczycy*, wyd. 2, Warszawa 2004.

⁴⁵ A.G. Przepiórka, *Od wolontariuszy do żołnierzy zaciężnych. Ewolucja formacji Lisowczyków w dobie wojny z Moskwą (1615–1618)*, [w:] *Organizacja armii w nowożytnej Europie...*, s. 217–241; idem, *Wyprawa Lisowczyków na Siewierszczyźnie na przełomie 1616 i 1617 roku*, „Studia Historyczno-Wojskowe” 2008, t. 2 za rok 2007, s. 85–98; A.A. Majewski *Działania lisowczyków podczas wyprawy moskiewskiej królewicza Władysława (1617–1618)*, „Studia Historyczno-Wojskowe” 2007, t. 1 za rok 2006, red. M. Wagner, s. 57–67; A. Kersten, *Odsiecz wiedeńska 1619 r.*, SMHW 1964, t. 10, cz. 2, s. 47–87; W. Czapliński, *Polska wobec początków wojny trzydziestoletniej 1618–1620*, „Sobótka” 1961, nr 4, s. 449–477; W. Magnuszewski, *Z dziejów elearów polskich*. Stanisław Stroynowski, lisowski zagończyk, przywódca i legiślator, Warszawa–Poznań 1978; R. Lolo, *O lisowczykach w świetle Liber Chamorum*, [w:] *Historia i polityka. Studia i rozprawy dedykowane Profesorowi Adamowi Koseskiemu w 65. rocznicę urodzin*, red. A. Bartnicki, J. Dziegielewska, Z. Leszczyński et al., Pułtusk 2004, s. 403–409; idem, *Rzeczpospolita wobec wojny trzydziestoletniej. Opinie i stanowiska szlachty polskiej (1618–1635)*, Pułtusk 2004; idem, *Moskwa,*

polskich ks. Wojciecha Dembołęckiego, bodaj najważniejszy XVII-wieczny tekst poświęcony tej formacji⁴⁶.

Szczególną rolę w strukturach militarnych Korony odgrywali Kozacy zaporoscy. Wyprawa chocimska 1621 r. czy walki z Tatarami jesienią 1629 r. pokazały, jak duże znaczenie miało współdziałanie Zaporozców z wojskami państwowymi. Z drugiej strony niespokojna i stale poszukująca swego miejsca w społeczeństwie kresowym Kozacyzna prowokowała konflikty Rzeczypospolitej z Imperium Osmańskim, chanatem krymskim oraz z bronią w rękę występowała w obronie swych praw i przywilejów. Wśród autorów, którzy poświęcili jej uwagę, w pierwszej kolejności należałoby wymienić Zbigniewa Wójcika oraz Władysława A. Serczyka, pod których piórem powstały popularne w pewnej mierze opracowania poświęcone Kozaczyźnie⁴⁷.

Istotną cezurę w badaniach stanowił rok 1989, kiedy możliwe stało się korzystanie z archiwów i bibliotek położonych na wschód od Rzeczypospolitej, a historiografia odrodzonego państwa ukraińskiego zaczęła intensywnie badać to zagadnienie⁴⁸. Maciejowi Franzowi zawdzięczamy przegląd polskich badań nad Kozacyzną oraz kontrowersyjne i mocno krytykowane monografie poświęcone wojskowości kozackiej oraz idei państwa ukraińskiego⁴⁹. Mirosław

---

Szwecja i Rzeczpospolita wobec wojny trzydziestoletniej. O niektórych tezach w historiografii, [w:] *Polska wobec wielkich konfliktów w Europie nowożytnej. Z dziejów dyplomacji i stosunków międzynarodowych w XV–XVIII wieku*, red. R. Skowron, Kraków 2009, s. 605–615; idem, *Rozejm w Sztumdorfie a Habsburgowie. Przyczynek do dyskusji nad zaangażowaniem Rzeczypospolitej w wojnę trzydziestoletnią*, [w:] *Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej Obojga Narodów ze Szwecją w XVII wieku*, red. M. Nagielski, Warszawa 2007, s. 57–65; idem, *Szlachta mazowiecka wobec wojny trzydziestoletniej. Zarys problematyki*, „Rocznik Mazowiecki” 1999, t. 11, s. 103–114; idem, *Zaciągi cesarskie w Rzeczypospolitej w 1632 i 1633 roku i ich odbiór przez społeczeństwo szlacheckie*, SMHW 2002, t. 40, s. 7–23.

⁴⁶ R. Szyber, *Wojciech Dembołęcki o Lisowczykach wierszem i prozą (1620–1621)*, Warszawa 2011; W. Dembołęcki, *Przewagi elearów polskich*, oprac. R. Szyber, Toruń 2005.

⁴⁷ Z. Wójcik, *Dziki Pola w ogniu. O Kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej*, wyd. 3, Warszawa 1968; idem, *Wojny kozackie w dawnej Polsce*, seria *Dzieje narodu i państwa polskiego*, t. 2, z. 27, Kraków 1989; W.A. Serczyk, *Na dalekiej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny do 1648 roku* wyd. 2, Warszawa 2008; idem, *Rzeczpospolita i Kozacyzna w pierwszym ćwierćwieczu XVII stulecia*, „Studia Historyczne” 1977, z. 1, s. 3–22; z artykułem tym polemizował W. Czaplinski, *W związku z artykułem Władysława A. Serczyka pt. „Rzeczpospolita i Kozacyzna w pierwszym ćwierćwieczu XVII stulecia”*, „Studia Historyczne” 1978, z. 2, s. 315–316, zob. odpowiedź Serczyka: *Replika*, „Studia Historyczne” 1978, z. 2, s. 316–319 oraz inne jego rozprawy: *Die rezeption des polnischen Verfassungsmodells in Saporogien – ein Vorbild oder ein Zerrbild?*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne” 1992, z. 100, s. 57–67; idem, *Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozacyzny 1648–1651*, Warszawa 1998.

⁴⁸ Zob. przegląd ukraińskich badań, obejmujący wyłącznie lata 1998–2001, dokonany przez M. Nagielskiego, *Stan badań nad Kozacyzną w świetle historiografii polskiej i ukraińskiej*, [w:] *Polska historiografia wojskowa...*, s. 240–245.

⁴⁹ M. Franz, *Studia nad dziejami wojen polsko-kozackich w polskiej historiografii. Stan badań*, „Studia z Dziejów Polskiej Historiografii Wojskowej” 1998, t. 2, s. 83–99; idem, *Stan badań*

Nagielski podjął się trudu opracowania udziału Kozaków w wojnach toczonych przez Rzeczpospolitą z Moskwą, Szwedami oraz Turcją⁵⁰. Wiesław Majewski nie tylko próbował odtworzyć przebieg powstań kozackich, zwłaszcza początków powstania Chmielnickiego, ale także zrekonstruować kozackie „stronnictwo lojalistyczne”, usiłujące współdziałać z władzami Rzeczypospolitej nawet wbrew innym Kozakom⁵¹. Agnieszka Biedrzycka pisała o Kozaczyźnie w dobie Władysława IV, Marcin Gawęda oraz Albert Borowiak pokusili się o nowe monografie poświęcone powstaniom z lat 1637–1638, zaś Andrzej Sterniczuk oraz Marek Plewczyński zajęli się pierwszymi powstaniami kozackimi⁵². Uzbrojeniem kozackim zajmowali się Zdzisław Żygulski jun. oraz

nad dziejami wojskowości kozackiej – postulatory badawcze, [w:] *Polska historiografia wojskowa...*, s. 232–239; idem, *Wojskowość Kozaczyzny zaporoskiej w XVI–XVII wieku. Geneza i charakter*, Toruń 2002; recenzja: J.S. Dąbrowski, *Na manowcach badań nad Kozakami zaporoskimi – o książce Macieja Franza „Wojskowość Kozaczyzny Zaporoskiej”...*, „*Studia Historyczne*” 2004, z. 1, s. 103–112; A. Borowiak, *Nowa książka o wojskowości kozackiej (w związku z pracą Macieja Franza, Wojskowość Kozaczyzny Zaporoskiej w XVI–XVII wieku. Geneza i charakter, Toruń 2002)*, „*Przegląd Historyczny*” 2004, t. 95, z. 2, s. 249–260; M. Franz, *Pomiędzy poglądem, opinią a faktem – w odpowiedzi na recenzję Alberta Borowiaka*, „*Przegląd Historyczny*” 2005, t. 96, z. 4, s. 629–640; A. Borowiak, *Kilka słów o wojskowości kozackiej. W odpowiedzi Maciejowi Franzowi*, „*Przegląd Historyczny*” 2006, t. 97, z. 2, s. 257–269; M. Franz, *Idea państwa kozackiego na ziemiach ukraińskich w XVI–XVII wieku*, Toruń 2006; recenzja: D. Kołodziejczyk, *Imperium osmańskie w XVI wieku – kilka uwag o potencjale demograficznym i jak Kozacy państwo budowali, a Lachy historię im pisali (Maciej Franz, Idea państwa kozackiego na ziemiach ukraińskich w XVI–XVII wieku, Toruń 2005)*, „*Przegląd Historyczny*” 2007, t. 98, z. 4, s. 575–586; zob. inne teksty M. Franza: *Pierwsze powstania kozackie przeciw Rzeczypospolitej – próba oceny aspektów militarnych*, [w:] *Od armii komputowej do narodowej*, t. 4, red. W. Rezmer, Toruń 2012, s. 7–25; idem, *Powstanie kozackie 1637 roku i bitwa pod Kumejkami w polskiej historiografii wojskowej*, „*Studia z Dziejów Polskiej Historiografii Wojskowej*” 2005, t. 9, s. 41–55; *Wojna polsko-turecka 1620–1621 jako element wojny trzydziestoletniej*, [w:] *Polska wobec wielkich konfliktów...*, s. 567–587.

⁵⁰ M. Nagielski, *Kozacy w siłach zbrojnych Rzeczypospolitej w I połowie XVII wieku*, [w:] *Od Żółkiewskiego i Kosińskiego do Piłsudskiego i Petlury. Z dziejów stosunków polsko-ukraińskich od XVI do XX wieku*, red. J. Wojtasik, Warszawa 2000, s. 35–55; idem, *Kozaczyzna czasów Władysława IV (1632–1648)*, „*Przegląd Wschodni*” 1991, t. 1, z. 4, s. 791–816; idem, *Udział Kozaczyzny zaporoskiej w wysiłku zbrojnym Rzeczypospolitej w I połowie XVII wieku*, [w:] *Rzeczpospolita Obojga Narodów i jej tradycje*, Siedlce 2004, s. 103–123; zob. także *Hetmani zaporoscy w służbie króla i Rzeczypospolitej*, red. P. Kroll, M. Nagielski, M. Wagner, Zabrze 2010.

⁵¹ W. Majewski, „*Stateczni*” – *kozackie ugrupowanie lojalistyczne (1617–1638)*, [w:] *Europa nieprowincjonalna. Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschodnie pogranicze III Rzeczypospolitej Polskiej) w latach 1772–1999*, red. K. Jasiewicz, Warszawa 1999, s. 1247–1256; idem, *Walki z Kozakami w latach 1591–1653*, [w:] *Działania militarne...*, s. 103–126; idem, *Krytyczny przegląd źródeł do dziejów powstania Chmielnickiego w okresie początkowym (jesień 1647 – maj 1648)*, „*Studia Źródłoznawcze*” 1981, t. 26, s. 141–162.

⁵² A. Biedrzycka, *Przed powstaniem Pawluka. Stosunki polsko-kozackie (grudzień 1635 – lipiec 1637)*, „*Studia Historyczne*” 1999, z. 4, s. 505–519; eadem, *Wojsko J. K. M. Zaporoskie nad Bałtykiem. Próby wykorzystania Kozaków w walce ze Szwecją w I połowie XVII wieku (do roku 1635)*, „*Rocznik Gdański*” 1999, t. 59, z. 1, s. 19–31; eadem, *Złoty pokój. Kozacy zaporoscy w służbie Rzeczypospolitej 1639–1647*, „*Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne*” 1999, t. 1, s. 1–10.

Marcin Gawęda⁵³. Nie wolno także zapominać o pracach Teresy Chynczewskiej-Hennel oraz Mariusza Drozdowskiego poświęconych ukraińskiej tożsamości narodowej i problemowi religijności Kozaków⁵⁴. Jan Dziegielewski oraz Tomasz Kempa badali natomiast rolę Kozaków w próbach współdziałania prawosławnych i protestantów, skierowanych przeciw rosnącej w siłę kontrreformacji⁵⁵. Piotr Borek i Renata Gałąj zwrócili uwagę na literackie echa działalności Zaporozców⁵⁶.

Za sprawą badań Mirosława Nagielskiego wzrosła nasza wiedza o gwardii królewskiej w czasach Władysława IV⁵⁷, polscy historycy nie zwracali jednak większej uwagi na oddziały poprzednika tego monarchy. Częściowo lukę tę uzupełniły badania Waltera Leitscha dotyczące dworu Zygmunta III⁵⁸. Jan Sereyka i Paweł Duda pisali także o posiłkach cesarskich, które w 1629 r. miały pomóc armii koronnej w pokonaniu Szwedów, przyczyniając się do zwycięstwa

---

ne” 2000, z. 91, s. 27–38; A. Borowiak, *Powstanie kozackie w 1638 r.*, [w:] *Staropolska sztuka wojenna XVI–XVII wieku. Prace ofiarowane Profesorowi Jaremi Maciszewskiemu*, red. M. Nagielski, seria *Fasciculi Historici Novi*, t. 5, Warszawa 2002, s. 57–84; idem, *Powstanie kozackie 1638*, Zabrze 2010; M. Gawęda, *Powstanie kozackie 1637*, Zabrze 2007; A. Sterniczuk *Pierwsze bunt kozackie w końcu XVI wieku*, [w:] *Od Żółkiewskiego...*, s. 18–34; M. Plewczyński, *Oblężenie obozu kozackiego pod Lubniami (26.05–7.06.1596 r.)*, SMHW 2007, t. 44, s. 103–113; zob. także popularna praca Romualda Romańskiego, *Kozaczyzna*, Warszawa 1999.

⁵³ M. Gawęda, *Artyleria kozacka do 1648 r. Zarys problemu*, „Rocznik Przemyski” 2007, t. 43, z. 1: *Historia wojskowości*, s. 157–168; Z. Żygulski jun., *Uzbrojenie i taktyka Kozaków Zaporoskich*, „Studia do Dziejów Dawnego Uzbrojenia i Ubioru Wojskowego” 2005, t. 12, s. 25–39.

⁵⁴ T. Chynczewska-Hennel, *Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i Kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w.*, Warszawa 1985; M.R. Drozdowski, T. Chynczewska-Hennel, *Kozaczyzna w Rzeczypospolitej XVI–XVII wieku. Jeszcze jeden stan społeczeństwa staropolskiego*, [w:] *Spółczesność staropolska. Seria nowa*, t. 1: *Spółczesność a polityka*, red. A. Karpiński, Warszawa 2008, s. 165–221; M.R. Drozdowski, *Kozaczyzna wbrew hierarchii prawosławnej*, „Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze” 2004, t. 17–18, red. S. Kozak, s. 379–388; idem, *Religia i Kozaczyzna zaporoska w Rzeczypospolitej w pierwszej połowie XVII wieku*, Warszawa 2008.

⁵⁵ J. Dziegielewski, *O tolerancję dla zdominowanych. Polityka wyznaniowa Rzeczypospolitej w latach panowania Władysława IV*, Warszawa 1986; T. Kempa, *Wobec kontrreformacji. Protestanci i prawosławni w obronie swobód wyznaniowych w Rzeczypospolitej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku*, Toruń 2007.

⁵⁶ P. Borek, *Ukraina w staropolskich diariuszach i pamiętnikach*, Kraków 2001; R. Gałąj, *Sztuka wojenna Kozaków w świetle pamiętników Szymona Okolskiego*, „Szczecińskie Studia Historyczne” 2000, nr 13, s. 109–123.

⁵⁷ M. Nagielski, *Funkcje oddziałów gwardii królewskiej za panowania w Polsce dwóch ostatnich Wazów*, SMHW 1990, t. 33, s. 65–103; idem, *Gwardia królewska szkołą korpusu oficerskiego autoramentu cudzoziemskiego Rzeczypospolitej za dwóch ostatnich Wazów (1632–1668)*, „Przegląd Historyczny” 1982, t. 73, z. 3–4, s. 207–225; idem, *Gwardia przyboczna Władysława IV (1632–1648)*, SMHW 1984, t. 27, s. 113–145; idem, *Liczebność i organizacja gwardii przybocznej i komputowej za ostatniego Wazy (1648–1668)*, Warszawa 1989; idem, *Opinia szlachecka o gwardii królewskiej w latach 1632–1668*, „Kwartalnik Historyczny” 1985, nr 3, s. 549–576; idem, *Spółeczny i narodowy skład gwardii królewskiej za dwóch ostatnich Wazów (1632–1668)*, SMHW 1988, t. 30, s. 61–102.

⁵⁸ W. Leitsch, *Das Leben am Hof König Sigismunds III von Polen*, Bd. 1, Wien 2009, s. 205–475.

pod Trzcianą⁵⁹. Przedmiotem uwagi stała się też kadra oficerska armii koronnej. Karol Kościelniak pokusił się nawet o próbę ujęcia prozopograficznego, ale błędne założenia metodologiczne oraz wąska baza źródłowa negatywnie wpłynęły na wartość jego badań⁶⁰. Krzysztof Chłapowski rozważał wpływ służby wojskowej na przebieg karier elity społecznej w omawianym czasie, zaś Marcin Broniarczyk opracował zagadnienie wykształcenia świeckich senatorów w czasach Władysława IV⁶¹.

Nie dysponujemy – niestety – nowoczesnymi biografiami hetmanów koronnych, ujęć popularnonaukowych doczekali się Jan Zamoyski, Stanisław Żółkiewski i Stanisław Koniecpolski⁶². Pierwszemu z nich poświęcono wiele uwagi z racji działalności politycznej, zwłaszcza w aspekcie budowy stronnictwa politycznego (Szymon Brzeziński, Włodzimierz Kaczorowski, Paweł Jusiak, Hanna Michalak, Wojciech Sokołowski, Wojciech Tygielski, Violetta Urbaniak, a także Jan Dziegielewski), mniejszym zainteresowaniem cieszyła się jego działalność wojskowa⁶³. O różnych aspektach życia Stanisława

⁵⁹ J. Seredyka, *Wezwanie posiłków cesarskich do Polski w 1629 roku*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Opolu. Historia” 1977, z. 14, s. 87–97; idem, *Wyplata żołdu armii cesarskiej w Polsce po rozejmie altmarskim (1629–1631)*, „Sobótka” 1976, nr 2, s. 231–237; P. Duda, *Działalność oddziałów Hansa Georga von Arnima w Rzeczypospolitej z punktu widzenia nuncjusza papieskiego Antonia Santacrocego*, [w:] *Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą*, red. M.R. Drozdowski, W. Walczak, K. Wiszowata-Walczak, Białystok 2012, s. 511–532.

⁶⁰ K. Kościelniak, *Kadra oficerska w wojsku koronnym w latach 1576–1648. Studia nad zawodem wojskowym*, Toruń 2011; idem, *Metody i problemy badawcze w określaniu składu armii koronnej pierwszej połowy XVII wieku*, [w:] *Wybrane problemy badawcze polskiej historii wojskowej*, red. K. Kościelniak, Z. Pilarczyk, Toruń 2012, s. 30–40; idem, *Przez pole bitwy do magnaterii. Przyczynek do kariery społecznej w Rzeczypospolitej pierwszej połowy XVII wieku*, [w:] *Wobec króla i Rzeczypospolitej. Magnateria w XVI–XVIII wieku*, red. E. Dubas-Urwanowicz, J. Urwanowicz, Kraków 2012, s. 757–771; idem, *Stan badań nad kształtowaniem się zawodu wojskowego na przestrzeni XVI i XVII wieku*, „Studia i Dziejów Polskiej Historiografii Wojskowej” 2006, t. 10, s. 55–70; idem, *Szlachecki Cincinnatus w siedemnastowiecznej Polsce*, „Studia Historyczno-Wojskowe” 2009, t. 3, s. 45–53; idem, *Wojsko w życiu codziennym społeczeństwa polskiego w pierwszej połowie XVII wieku*, [w:] *Od najazdów pogańskich dotąd są państwa Waszej Królewskiej Mości spokojne...*, *Studia ofiarowane w siedemdziesiąt rocznicę urodzin Profesorowi Karolowi Olejnikowi*, red. Z. Pilarczyk, M. Franz, Toruń 2008, s. 129–137; idem, *Źródła dochodów oficerów jazdy polskiej w pierwszej połowie XVII wieku*, [w:] *Organizacja armii w nowożytnej Europie...*, s. 153–167.

⁶¹ K. Chłapowski, *Elita senatoro-dygnitarska Korony za czasów Zygmunta III i Władysława IV*, Warszawa 1996; M. Broniarczyk, *Wykształcenie świeckich senatorów w Koronie za Władysława IV*, „Kwartalnik Historyczny” 2012, nr 2, s. 251–302.

⁶² J. Besala, *Stanisław Żółkiewski*, Warszawa 1988; S. Grzybowski, *Jan Zamoyski*, Warszawa 1994; idem, *Jan Zamoyski – faworyt i opozycjonista*, [w:] *Faworyci i opozycjoniści. Król a elity polityczne w Rzeczypospolitej XV–XVIII wieku*, red. M. Markiewicz, R. Skowron, Kraków 2006, s. 191–196; S. Leśniewski, *Jan Zamoyski. Hetman i polityk*, Warszawa 2008; L. Podhorodecki, *Stanisław Koniecpolski ok. 1592–1646*, Warszawa 1978; idem, *Stanisław Żółkiewski*, Warszawa 1988; zob. także *Poczet hetmanów Rzeczypospolitej. Hetmani koronni*, red. M. Nagielski, Warszawa 2005.

⁶³ S. Brzeziński, *Tyran i tyrania w staropolskim języku politycznym (XVI–XVII w.)*, [w:] *Społeczeństwo staropolskie...*, t. 1, s. 287–389; P. Jusiak, *Jan Zamoyski a Firlejowie. Stosunki partnerskie*

Żółkiewskiego pisali Piotr Borek, Stanisław Grzybowski, Bohdan Królikowski, Mirosław Nagielski i Jerzy Urwanowicz⁶⁴. Agnieszka Biedrzycka wydała korespondencję hetmańską Stanisława Koniecpolskiego, opatrując ją obszernym wstępem, oraz poświęciła hetmanowi kilka artykułów, podobnie jak Agnieszka Pawłowska, Zofia Wielebska, Robert Kołodziej i Henryk Litwin⁶⁵.

czy klientalne?, [w:] *Patron i dwór. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. E. Dubas-Urwanowicz, J. Urwanowicz, Warszawa 2006, s. 273–290; W. Kaczorowski, *Jan Zamoyski w świetle dzieła Stanisława Kobierzyckiego, Historia Władysława, królewicza polskiego i szwedzkiego (w 400. rocznicę śmierci kanclerza i hetmana wielkiego)*, [w:] *Patron i dwór...*, s. 291–300; H. Michalak, *Jan Zamoyski – propaganda i autoreklama*, „Przegląd Historyczny” 1986, t. 77, z. 1, s. 25–41; eadem, *Jan Zamoyski a Radziwiłłowie. Od suplikanta do mentora*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 1989, t. 3, s. 217–233; W. Sokołowski, *Schyłek działalności politycznej Jana Zamoyskiego*, [w:] *Kultura, polityka, dyplomacja...*, s. 378–402; idem, *Politycy schyłku złotego wieku. Małopolscy przywódcy szlachty i parlamentarzyści w latach 1574–1605*, Warszawa 1997; W. Tygielski, *Listy, ludzie, władza. Patronat Jana Zamoyskiego w świetle korespondencji*, Warszawa 2007; idem, *Stronnictwo, które nie mogło przegrać*, „Przegląd Historyczny” 1985, t. 76, z. 2, s. 206–230; idem, *W poszukiwaniu patrona*, „Przegląd Historyczny” 1987, t. 78, z. 2, s. 191–209; idem, *Klientela: więzi społeczne – grupy nacisku*, [w:] *Władza i społeczeństwo w XVI i XVII w. Prace ofiarowane Antoniemu Mączakowi w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*, red. M. Kamler et al., Warszawa 1989, s. 261–282; V. Urbaniak, *Jan Zamoyski i jego ludzie w przededniu sejmku 1605 r.*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 1995, t. 5, s. 1–17; eadem, *Zamoyszczy bez Zamoyskiego*, „Przegląd Historyczny” 1992, t. 83, z. 3, s. 423–434; eadem, *Zamoyszczy bez Zamoyskiego. Studium dekompozycji ugrupowania politycznego*, Warszawa 1995, zob. także J. Dziegielewski, *Fakcje a funkcjonowanie sejmu Rzeczypospolitej w końcu XVI i w XVII wieku*, „Barok. Historia–Literatura–Sztuka” 2011, nr 1, s. 155–169; idem *Magnaci a senat w Rzeczypospolitej końca XVI–pierwszej połowy XVII wieku*, [w:] *Władza i prestiż...*, s. 23–45; idem, *O ustroju, decydentach i dysydentach. Studia i szkice z dziejów pierwszej Rzeczypospolitej*, Kraków 2011.

⁶⁴ P. Borek, *Hetman Stanisław Żółkiewski w poezji rokokowej z lat 1606–1608*, „Napis” 2006, seria 12, s. 49–62; S. Grzybowski, *Leonidas w kontuszku – hetman Stanisław Żółkiewski*, [w:] *Pisarze staropolscy. Sylwetki*, t. 2, red. S. Grzeszczuk, Warszawa 1997, s. 481–506; B. Królikowski, *Stanisław Żółkiewski i jego ostatnia wyprawa*, [w:] T. Szemberg, *Relacja o wyprawie cecorskiej 1620*, Lublin 2009, s. 5–25; M. Nagielski, *Stanisław Żółkiewski i jego pogląd na stan obronności Rzeczypospolitej przed sejmem walnym 1616 roku*, [w:] *Ustrój – polityka – kultura. Studia ofiarowane Profesor Stefanii Ochmann-Staniszwskiej*, red. J. Maroń, R. Kołodziej, Wrocław 2011, s. 245–260; J. Urwanowicz, *Stanisław Żółkiewski wobec Moskwy – koncepcje i działania*, [w:] *Polska wobec wielkich konfliktów...*, s. 49–64; idem, *Leczyć czy odcinać putrida membra? Stanisław Żółkiewski wobec Kozaków podczas powstania Nalewajki*, [w:] *Od Kijowa do Rzymu...*, s. 103–116; idem, *Początek i progres wojny moskiewskiej, czyli o Stanisława Żółkiewskiego „ochocie do usłużenia królowi jegomości i Rzeczypospolitej*, „Białostockie Teki Historyczne” 2011, t. 9, s. 55–64; idem, *Stanisław Żółkiewski w życiu publicznym: wybory – zachowania – poglądy*, „Barok. Historia – Literatura – Sztuka” 2011, nr 1, s. 223–235.

⁶⁵ A. Biedrzycka, *Hetmana wielkiego koronnego problemy codzienne, czyli o klawicymbale, wołach i robaczkach, które jedwab robią*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 2010, t. 15–16, s. 113–126; eadem, *Stanisław Koniecpolski o małżeństwie Władysława IV*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 2003, t. 47, s. 167–172; eadem, *Wstęp*, [w:] *Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego, hetmana wielkiego koronnego 1632–1646*, Kraków 2005, s. 7–79; A. Pawłowska, *Polityka hetmana Stanisława Koniecpolskiego wobec Kozaków po uchwaleniu „Ordynacji wojska Zaporowskiego” w 1638 roku*, „Klio” 2009, nr 13, s. 163–188; Z. Wielebska, *Powstanie majątku Stanisława Koniecpolskiego (1591–1646) hetmana wielkiego koronnego*, „Studia Historyczne” 1981, z. 4, s. 547–555; eadem, *Stanisław Koniecpolski hetman wielki koronny w latach 1632–1646*, „Studia Historyczne” 1985, z. 3, s. 337–361; R. Kołodziej, *Hetman Stanisław Koniecpolski w oczach autorów diariuszy sejmowych w czasach Władysława IV*, [w:] *Hominem quaerere*.

Maciej Franz próbował zrehabilitować Mikołaja Potockiego, na którego ocenie zaciążyło fatalne dowodzenie w pierwszych latach powstania Chmielnickiego⁶⁶. Poza Janem Zamoyskim i Stanisławem Żółkiewskim część hetmanów koronnych z omawianego okresu posiada ponadto biografie w *Polskim Słowniku Biograficznym*⁶⁷. Ponadto Przemysław Gawron starał się scharakteryzować urząd hetmański jako część ustroju Rzeczypospolitej oraz udział hetmana i podskarbiego w organizacji wysiłku zbrojnego państwa, zaś Krzysztof Syta poświęcił artykuł archiwom hetmańskim⁶⁸. Niezbyt udaną pracę o dyplomacji hetmanów napisał Waclaw Zarzycki⁶⁹. Osobnego opracowania doczekał się także urząd oboźnego koronnego⁷⁰.

Zdecydowana większość oficerów armii koronnej nie miała takiego szczęścia do biografów jak Stefan Czarniecki, któremu poświęcono aż trzy książki, na czele z mistrzowskim studium Adama Kerstena⁷¹. Dwóch rozpraw na swój temat doczekał się także Jakub Sobieski, który miał w swoim życiu istotny epizod wojskowy⁷². Adam Andrzej Witusik i Leszek Jarmański analizowali również

Człowiek w źródle historycznym, red. S. Rosik, P. Wiszewski, Wrocław 2008, s. 91–97; H. Litwin, *Posadami wielkich miast Ukrainę ozdobił. Rozwój pogranicznych majątków hetmana wielkiego koronnego Stanisława Koniecpolskiego*, [w:] *Od Kijowa do Rzymu...*, s. 209–217.

⁶⁶ M. Franz, *Mikołaj Potocki – hetman pozbawiony chwały. Droga ku sławie (cz. 1)*, [w:] *Nad Wisłą i Dnieprem. Над Дніпром і Віслою. Україна і Польща в європейському вимірі – минуле і сучасність*, t. 2–3, Toruń–Kijów 2003–2004, s. 14–21; idem, *Król i hetman. Rozważania na tle postaci Mikołaja Potockiego*, [w:] *Wobec króla i Rzeczypospolitej...*, s. 689–702.

⁶⁷ W. Czaplinski, *Kalinowski Marcin h. Kalinowa (ok. 1605–1652)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny* (dalej: PSB), t. 11, Wrocław–Warszawa–Kraków 1964–1965, s. 462–463; idem, *Koniecpolski Stanisław h. Pobóg (ok. 1594–1646)*, [w:] PSB, t. 13, Wrocław–Warszawa–Kraków 1967–1968, s. 523–527; A. Przyboś, *Kazanowski Marcin z Kazanowa h. Grzymała (ok. 1563–1636)*, [w:] PSB, t. 12, Wrocław–Warszawa–Kraków 1966–1967, s. 257–259; W. Majewski, *Potocki Mikołaj h. Pilawa (ok. 1593–1651)*, [w:] PSB, t. 28, z. 1, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1984, s. 105–110.

⁶⁸ P. Gawron, *Hetman koronny w systemie ustrojowym Rzeczypospolitej w latach 1581–1646*, Warszawa 2010; idem, *Hetman i kanclerz wielki koronny Jan Zamoyski wobec sporu o uprawnienia buławy w dobie zjazdu kolskiego w roku 1590*, [w:] *Wobec króla i Rzeczypospolitej...*, s. 637–669; idem, *Rola hetmanów koronnych w budowie armii koronnej w latach 1587–1605*, [w:] *Nad społeczeństwem staropolskim*, t. 2, s. 139–170; idem, *Rola podskarbiego w organizacji wysiłku zbrojnego Rzeczypospolitej za dwóch pierwszych Wazów (1587–1648)*, [w:] *W kręgu nowożytnej i najnowszej historii ustroju Polski. Księga dedykowana Profesorowi Marianowi Kallasowi*, red. S. Godek, D. Makiła, M. Wilczek-Karczewska, Warszawa 2010, s. 21–57; K. Syta, *Dokumentacja wojskowa w archiwach hetmanów koronnych*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 2001, t. 13, s. 51–67.

⁶⁹ W. Zarzycki, *Dyplomacja hetmanów w dawnej Polsce*, Warszawa 1976.

⁷⁰ K. Chłapowski, *O urządzie oboźnego w XVI i pierwszej połowie XVII w.*, [w:] *Władza i społeczeństwo w XVI i XVII w....*, s. 145–150.

⁷¹ A. Kersten, *Stefan Czarniecki 1599–1665*, wyd. 2, Lublin 2006; S. Spieralski, *Stefan Czarniecki 1604–1665*, Warszawa 1974; L. Podhorodecki, *Stefan Czarniecki*, Warszawa 1998.

⁷² Z. Trawicka, *Jakub Sobieski 1591–1646. Studium z dziejów warstwy magnackiej w Polsce doby Wazów*, Kraków 2007; eadem, *Pozasejmowa działalność polityczna Jakuba Sobieskiego*, „Sobótka” 1980, nr 2, s. 171–179; J. Długosz, *Jakub Sobieski 1590–1646. Parlamentarzysta, polityk*

przebieg kariery wojskowej kanclerza koronnego Tomasza Zamoyskiego⁷³. Mirosław Nagielski opracował biogram oraz przygotował do druku testament starosty chmielnickiego Mikołaja Stogniewa, wieloletniego porucznika chorągwi husarskiej Władysława IV⁷⁴. Janusz Byliński zajął się biografią Jana Swoszowskiego, związanego z hetmanem Żółkiewskim⁷⁵. Jan Siedlecki prześledził koleje życia Prokopa Leśniowolskiego, odpowiedzialnego w czasie wojny o ujście Wisły za aprowizację armii koronnej⁷⁶. Spora część oficerów może się pochwalić biogramami w PSB, które pozwalają na formułowanie ostrożnych wniosków dotyczących kadry oficerskiej armii koronnej w omawianym okresie⁷⁷. Za

i pamiętnikarz, Wrocław 1989; idem, *Polityczno-ustrojowe poglądy Jakuba Sobieskiego (1639 r.)*, „Sobótka” 1993, nr 2–3, s. 221–227; idem, *Sobieski Jakub h. Janina (1590–1646)*, [w:] PSB, t. 39, Warszawa–Kraków 1999–2000, s. 483–490.

⁷³ A.A. Witusik, *Młodość Tomasza Zamoyskiego. O wychowaniu i karierze syna magnackiego w Polsce w pierwszej połowie XVII wieku*, Lublin 1977; L. Jarmiński, *Tomasz Zamoyski wobec spraw politycznych i wyznaniowych*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 1980, t. 25, s. 113–137; zob. E. Dubas-Urwanowicz, *Nadania, dzierżawy i „trzymanie do wiernych rąk” w dobrach Tomasza Zamoyskiego w latach 1618–1638*, [w:] *Patron i dwór...*, s. 99–108.

⁷⁴ M. Nagielski, *Testament oboźnego koronnego i starosty chmielnickiego Mikołaja Stogniewa porucznika chorągwi husarskiej JKMcI Władysława IV*, „Studia Historyczno-Wojskowe” 2008, t. 2, s. 263–275; idem, *Stogniew Mikołaj h. Lubicz (zm. 1645)*, [w:] PSB, t. 43, Warszawa–Kraków 2004–2005, s. 624.

⁷⁵ J. Byliński, *Jan Swoszowski – wytrawny parlamentarzysta i prawnik z czasów Zygmunta III Wazy*, „Sobótka” 1993, nr 2–3, s. 175–188.

⁷⁶ J. Siedlecki, *Kariera Prokopa Leśniowolskiego starosty brańskiego (ok. 1590–1563)*, [w:] *Drobna szlachta podlaska w XVI–XIX wieku. Materiały sympozjum w Hołnach Mejera (26–27 maja 1989 roku)*, red. S.K. Kuczyński, Białystok 1991, s. 127–139.

⁷⁷ Wybrane biogramy: W. Biliński, *Porycki Janusz h. własnego (ok. 1572–1615)*, [w:] PSB, t. 27, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1983, s. 673–675; J. Byliński, *Struś Jakub z Komorowa h. Korczak (zm. 1589)*, [w:] PSB, t. 44, Warszawa–Kraków 2006–2007, s. 461–462; idem, *Struś Jerzy z Komorowa h. Korczak (zm. 1605)*, [w:] PSB, t. 44, Warszawa–Kraków 2006–2007, s. 463–467; S. Cynarski, *Herburt Jan Szczęsny h. własnego (1567–1616)*, [w:] PSB, t. 9, Wrocław–Warszawa–Kraków 1960–1961, s. 443–445; idem, *Herburt Jan z Fulsztyna h. własnego (1568–1626)*, [w:] PSB, t. 9, Wrocław–Warszawa–Kraków 1960–1961, s. 445–446; W. Czapliński, *Kalinowski Walenty Aleksander h. Kalinowa (zm. 1620)*, [w:] PSB, t. 11, Wrocław–Warszawa–Kraków 1964–1965, s. 471; idem, *Lubomirski Stanisław h. Szreniawa (1583–1649)*, [w:] PSB, t. 18, Wrocław–Warszawa–Kraków 1973, s. 42–45; W. Czapliński, A. Przyboś, *Kazanowski Adam z Kazanowa h. Grzymała (ok. 1599–1649)*, [w:] PSB, t. 12, Wrocław–Warszawa–Kraków 1966–1967, s. 250–252; W. Dworzaczek, *Ostroróg Jan h. Nałęcz (1565–1622)*, [w:] PSB, t. 24, z. 1, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1979, s. 506–511; J. Dziegielewski, *Ostroróg Mikołaj h. Nałęcz (1567–1612)*, [w:] PSB, t. 24, z. 1, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1979, s. 514–515; H. Kotarski, *Konieczpolski Aleksander h. Pobóg (zm. 1609)*, [w:] PSB, t. 13, Wrocław–Warszawa–Kraków 1967–1968, s. 511–512; idem, *Łaszcz Samuel h. Prawdzic (ok. 1588–1649)*, [w:] PSB, t. 18, Wrocław–Warszawa–Kraków 1973, s. 266–269; H. Gmiterek, *Sobieski Marek h. Janina (1549/50–1605)*, [w:] PSB, t. 39, Warszawa–Kraków 1999–2000, s. 502–504; A. Lipski, *Potocki Jan h. Pilawa (ok. 1552–1611)*, [w:] PSB, t. 28, z. 1, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1984, s. 24–28; idem, *Potocki Stefan h. Pilawa (ok. 1568–1631)*, [w:] PSB, t. 28, z. 1, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1984, s. 173–176; idem, *Potocki Andrzej h. Pilawa (ok. 1553–1609)*, [w:] PSB, t. 27, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1983, s. 769–770; idem, *Potocki Jakub h. Pilawa (ok. 1554–1613)*, [w:] PSB, t. 28, z. 1, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1984, s. 18–21; W. Majewski, *Odrzywolski Jan h. Nałęcz (ok.*

sprawą rozpraw Henryka Litwina możliwe staje się też śledzenie osadnictwa wojskowego na Ukrainie⁷⁸.

Przedmiotem zainteresowania historyków stali się także wielcy magnaci kresowi, odgrywający ważną rolę w obronie Korony przed najazdami tatarskimi: bracia Jerzy i Krzysztof Zbarascy, Konstanty Wasyl i Janusz Ostrogscy, bracia Jan, Jakub, Andrzej i Stefan Potoccy czy cały ród Wiśniowieckich⁷⁹. Stefan

1590–1652), [w:] PSB, t. 23, z. 1, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1978, s. 562–565; idem, *Ostroróg Mikołaj h. Nałęcz (1593–1651)*, [w:] PSB, t. 24, z. 1, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1979, s. 515–519; idem, *Potocki Stanisław h. Pilawa (1607–1647)*, [w:] PSB, t. 28, z. 1, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1984, s. 151–153; M. Nagielski, *Potocki Piotr h. Pilawa (zm. 1648)*, [w:] PSB, t. 28, z. 1, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1984, s. 119–121; idem, *Potocki Piotr h. Pilawa (zm. 1657)*, [w:] PSB, t. 28, z. 1, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1984, s. 121–124; idem, *Sieniawski Adam Hieronim (1576–1619)*, [w:] PSB, t. 37, Warszawa–Kraków 1996–1997, s. 100–102; idem, *Sieniawski Adam Hieronim z Granowa h. Leliwa (1623/24–zm. 1650)*, [w:] PSB, t. 37, Warszawa–Kraków 1996–1997, s. 102–105; idem, *Sieniawski Mikołaj h. Leliwa (zm. 1636)*, [w:] PSB, t. 37, Warszawa–Kraków 1996–1997, s. 135–137; idem, *Struś Mikołaj z Komorowa h. Korczak (1577?–1627)*, [w:] PSB, t. 44, Warszawa–Kraków 2006–2007, s. 472–476; A. Przyboś, *Kazanowski Adam Hieronim h. Grzymała (zm. 1651)*, [w:] PSB, t. 12, Wrocław–Warszawa–Kraków 1966–1967, s. 253; idem, *Kazanowski Aleksander Dominik z Kazanowa h. Grzymała (zm. 1648)*, [w:] PSB, t. 12, Wrocław–Warszawa–Kraków 1966–1967, s. 253–254; idem, *Kazanowski Zygmunt z Kazanowa h. Grzymała (ok. 1563–1634)*, [w:] PSB, t. 12, Wrocław–Warszawa–Kraków 1966–1967, s. 259–260; idem, *Komorowski Pior z Komorowa h. Korczak (1580–1640)*, [w:] PSB, t. 13, Wrocław–Warszawa–Kraków 1967–1968, s. 430; idem, *Komorowski Piotr h. Ciołek (zm. ok. 1654)*, [w:] PSB, t. 13, Wrocław–Warszawa–Kraków 1967–1968, s. 430–431; idem, *Konieczpolski Aleksander h. Pobóg (1620–1659)*, [w:] PSB, t. 13, Wrocław–Warszawa–Kraków 1967–1968, s. 513–516; idem, *Potocki Stanisław zwany Rewerą (ok. 1589–1667)*, [w:] PSB, t. 28, z. 1, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1984, s. 140–151; Z. Spieralski, *Kalinowski Adam z Husiatyna h. Kalinowa (1602–1638)*, [w:] PSB, t. 11, Wrocław–Warszawa–Kraków 1964–1965, s. 452–453; idem, *Kaliński Jakub h. Topór (zm. po 1672)*, [w:] PSB, t. 11, Wrocław–Warszawa–Kraków 1964–1965, s. 473; idem, *Kaliński Seweryn Mikołaj h. Topór (zm. po 1663)*, [w:] PSB, t. 11, Wrocław–Warszawa–Kraków 1964–1965, s. 475; R. Żelewski, *Herburt Mikołaj z Dziedziłowa, h. własnego (ok. 1544–1602)*, [w:] PSB, t. 9, Wrocław–Warszawa–Kraków 1960–1961, s. 449–450; idem, *Jazłowiecki Mikołaj h. Abdank (ok. 1550–1595)*, [w:] PSB, t. 11, Wrocław–Warszawa–Kraków 1964–1965, s. 124–126; idem, *Jazłowiecki Hieronim h. Abdank (ok. 1570–1607)*, [w:] PSB, t. 11, Wrocław–Warszawa–Kraków 1964–1965, s. 120–121; zob. także podsumowanie ostatnich tomów *Polskiego Słownika Biograficznego* pod kątem biografistyki wojskowej: M. Nagielski, *Wojskowi epoki nowożytnej w Polskim Słowniku Biograficznym w tomach 45–47 wydanych w latach 2007–2011*, „Kwartalnik Historyczny” 2012, nr 4, s. 765–779.

⁷⁸ H. Litwin, *Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569–1648*, Warszawa 2000; idem, *Struktura przestrzenna województwa kijowskiego i jej wpływ na życie polityczne i społeczne szlachty w latach 1569–1648*, „Kwartalnik Historyczny” 2002, z. 3, s. 55–66; idem, *Rody pańskie Kijowszczyzny 1569–1648. Status majątkowy*, „Przegląd Wschodni” 2002, t. 8, z. 2, s. 235–292; idem, *Transakcje kredytowe i dzierżawne a system klientalny na Kijowszczyźnie w pierwszej połowie XVII wieku. Sonda*, [w:] *Patron i dwór...*, s. 109–118.

⁷⁹ Z. Anusik, *Kasztelan krakowski Jerzy ks. Zbaraski (1574–1631). Szkic do portretu antyregalisty*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2010, nr 1, s. 55–138; idem, *Kasztelan krakowski Jerzy ks. Zbaraski wobec króla Zygmunta III i problemów politycznych Rzeczypospolitej w latach 1621–1631*, [w:] *Wobec króla i Rzeczypospolitej...*, s. 499–552; idem, *Cztery listy księcia Krzysztofa Zbaraskiego do prymasa Wawrzyńca Gembickiego z lat 1620–1623*, „Przegląd Historyczny” 1991, t. 82, z. 3–4, s. 469–479; idem, *Studia i szkice staropolskie*, Łódź 2011; T. Chynczewska-Hennel, *Ostrogski*

Ciara omówił karierę rodu Weiherów, Stanisław Cynarski – Lanckorońskich, zaś Jacek Pielas – Oleśnickich. Przedstawiciele tych rodzin brali aktywny udział w wojnach 1. poł. XVII w.⁸⁰ Edward Opaliński zajął się modelami karier rodzin wielkosenatorskich w Wielkopolsce, na Kujawach i Mazowszu⁸¹. Nie wolno także zapominać o spisach urzędników ziem i województw Korony, które nie tylko pozwalają na poprawną identyfikację osób pojawiających się w źródłach jedynie z tytułem, ale również pomagają w śledzeniu karier części oficerów⁸².

Konstanty Wasyl książe (ok. 1526–1608), [w:] PSB, t. 24, z. 1, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1979, s. 489–495; eadem, *Ostrogski Janusz książe (ok. 1554–1620)*, [w:] PSB, t. 24, z. 1, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1979, s. 481–486; A. Filipczak-Kocur, *Contra majestatem czy pro publico bono? Jerzy Zbaraski, kasztelan krakowski 1621–1631*, [w:] *Faworyci i opozycjoniści...*, s. 261–281; eadem, *Nieznane wotum Jerzego Zbaraskiego z 1623 roku*, [w:] *Ustrój – polityka – kultura...*, s. 101–116; eadem, *Ostatni Zbarascy wobec problemów kozackich Rzeczypospolitej*, [w:] *Wobec króla i Rzeczypospolitej...*, s. 479–496; J. Dorobisz, *Parlamentarna działalność Krzysztofa Zbaraskiego (1579–1627)*, [w:] *Wobec króla i Rzeczypospolitej...*, s. 553–566; T. Kempa, *Konstanty Wasyl Ostrogski*, Toruń 1997; idem, *Dzieje rodu Ostrogskich*, Toruń 2003; idem, *Postawa kasztelana krakowskiego Janusza Ostrogskiego w okresie rokoszu Zebrzydowskiego*, [w:] *Wobec króla i Rzeczypospolitej...*, s. 267–295; M. Kupczewska, *Działalność polityczno-wojskowa Jana, Jakuba i Stefana Potockich w okresie kampanii smoleńskiej (1609–1613)*, „Białostockie Teki Historyczne” 2010, t. 8, s. 27–45; eadem, *Potoccy herbu Pilawa – mechanizmy kariery rodu w XVI/XVII wieku*, „Przegląd Historyczny” 2012, t. 103, z. 2, s. 275–301; I. Czamańska, *Wiśniewiecy. Monografia rodu*, Poznań 2007; J. Widacki, *Kniaz Jarema*, Katowice 1984; zob. także J. Długosz, *Władysław Dominik Ostrogski-Zasławski (1616–1656). Zarys biografii negatywnej*, [w:] *Władza i prestiż...*, s. 95–104.

⁸⁰ S. Ciara, *Kariera rodu Weiherów 1560–1657*, Warszawa 1980; S. Cynarski, *Dzieje rodu Lanckorońskich. Sprawy kariery urzędniczej i awansu majątkowego*, Warszawa–Kraków 1996; J. Pielas, *Oleśnicy herbu Dębno w XVI–XVII wieku. Studium z dziejów zamożnej szlachty doby nowożytnej*, Kielce 2007; zob. M. Ujma, *Światłość i zmierzch kariery rodziny Zborowskich w XVI–XVII w.*, [w:] *Rzeczpospolita państwem wielu narodowości i wyznań XVI–XVIII wiek*, red. T. Ciesielski, A. Filipczak-Kocur, Warszawa–Opole 2008, s. 197–207.

⁸¹ E. Opaliński, *Rodziny wielkosenatorskie w Wielkopolsce, na Kujawach i na Mazowszu za Zygmunta III*, Warszawa 2007; idem, *Nowa magnateria wobec króla i Rzeczypospolitej w XVII w. na przykładzie Baranowskich h. Jastrzębiec i Bykowskich h. Gryf*, [w:] *Wobec króla i Rzeczypospolitej...*, s. 431–452.

⁸² *Urzędnicy centralni i nadworni Polski XIV–XVIII wieku. Spisy*, oprac. L. Chłapowski, S. Ciara, Ł. Kądziała et al., red. A. Gąsiorowski, Kórnik 1992; *Urzędnicy inflanccy XVI–XVIII wieku. Spisy*, oprac. K. Mikulski, A. Rachuba, Kórnik 1994; *Urzędnicy kujawscy i dobrzyńscy XVI–XVIII wieku. Spisy*, oprac. K. Mikulski, W. Stanek, Z. Górski, R. Kabaciński, red. A. Gąsiorowski, Kórnik 1990; *Urzędnicy podlascy XIV–XVIII wieku. Spisy*, oprac. E. Dubas-Urwanowicz, W. Jarmolik, M. Kulecki, J. Urwanowicz, Kórnik 1994; *Urzędnicy podolscy XIV–XVIII wieku. Spisy*, oprac. E. Janas et al., red. A. Gąsiorowski, Kórnik 1998; *Urzędnicy Prus Królewskich XV–XVIII wieku. Spisy*, oprac. K. Mikulski, Wrocław–Warszawa–Kraków 1990; *Urzędnicy wielkopolscy XVI–XVIII wieku. Spisy*, oprac. A. Bieniaszewski, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1987; *Urzędnicy województw kijowskiego i czernichowskiego XV–XVIII wieku. Spisy*, oprac. E. Janas, W. Kłaczewski, Kórnik 2002; *Urzędnicy województw łęczyckiego i sieradzkiego XVI–XVIII wieku. Spisy*, oprac. E. Opaliński, H. Żerek-Kleszcz, red. A. Gąsiorowski, Kórnik 1993; *Urzędnicy województwa belskiego i ziemi chełmskiej XIV–XVIII wieku. Spisy*, oprac. H. Gmiterek, J. Szczygieł, red. A. Gąsiorowski, Kórnik 1992; *Urzędnicy województwa krakowskiego XVI–XVIII wieku. Spisy*, oprac. S. Cynarski, A. Falniowska-Gradowska, red. A. Gąsiorowski, Kórnik 1990; *Urzędnicy województwa lubelskiego XVI–XVIII wieku. Spisy*, oprac. W. Kłaczewski, W. Urban, red. A. Gąsiorowski, Kórnik 1991; *Urzędnicy województwa podolskiego XV–XVIII wieku*, oprac. K. Przy-

Nieliczne studia dotyczyły składu społecznego, terytorialnego i narodowościowego armii koronnej. Anna Biegańska i Mirosław Nagielski pisali o Szkotach, zaś Hieronim Grala o Czerkiesach i Nogajcach służących pod rozkazami polskiego króla. Wojciech Polak poświęcił artykuł żołnierzom z Prus Królewskich, którzy walczyli w czasie wojny z Moskwą w latach 1609–1612. Radosław Lolo szukał śladów obecności w wojsku Mazowszan, natomiast Józef Brynkus próbował stworzyć portret zbiorowy żołnierzy koronnych; niestety, oparty na niezbyt rozległej bazie źródłowej⁸³. Maurycy Horn analizował powinności wojskowe Żydów w Rzeczypospolitej⁸⁴.

Niewiele prac dotyczy warunków bytowych żołnierzy – wyjątkowe są tu znakomite studia Tadeusza Srogosza, w większym stopniu dotyczące jednak okresu po 1648 r., oraz artykuły Andrzeja Wyrobisza i Karola Łopateckiego odnoszące się do muzyki wojskowej, funkcjonowania rodzin, szpitali wojskowych i praktyk religijnych⁸⁵.

---

boś, Kraków 1994; *Urzędnicy województwa ruskiego XIV–XVIII wieku. Spisy*, oprac. K. Przyboś, Wrocław 1987; *Urzędnicy województwa sandomierskiego XVI–XVIII wieku. Spisy*, oprac. K. Chłapowski i A. Falniowska-Gradowska, Kórnik 1993; *Urzędnicy województwa sandomierskiego. Spisy*, oprac. K. Chłapowski i A. Falniowska-Gradowska, red. A. Gąsiorowski, Kórnik 1993; *Urzędnicy wołyńscy XIV–XVIII wieku. Spisy*, oprac. M. Wolski, Kórnik 2007; K. Chłapowski *Starostowie w Wielkopolsce, na Kujawach i na Mazowszu 1565–1696 (Materiały źródłowe)*, Warszawa 2007; P. Kułakowski, *Urzędnicy ziemscy Czernichowszczyzny i Siewierszczyzny (do 1648 r.)*, „Studia Źródłoznawcze” 2000, t. 38, s. 53–79

⁸³ A. Biegańska, *Żołnierze szkoccy w dawnej Rzeczypospolitej*, SMHW 1984, t. 27, s. 81–111; M. Nagielski, *Szkoci w korpusie oficerskim armii koronnej w pierwszej połowie XVII wieku*, [w:] *Polska. Europa. Afryka. Studia ofiarowane Profesorowi Bronisławowi Nowakowi w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin*, red. M. Dygo, A. Koseski, M. Pawełczak et al., Pułtusk 2007, s. 93–115; H. Grala, *Czerkiesi i Nogajcy w służbie Rzeczypospolitej. Kilka uwag o najemnych i posiłkowych formacjach tatarskich w drugiej połowie wieku XVI*, „Prace Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Częstochowie. Zeszyty Historyczne” 1998, z. 5, s. 15–35; W. Polak, *Udział żołnierzy z Prus Królewskich w kampaniach moskiewskich w latach 1609–1612*, [w:] *Prusy Książęce i Prusy Królewskie w XVI–XVIII wieku*, red. J. Wijaczka, Kielce 1997, s. 155–172; R. Lolo, *Polityka zagraniczna i wojsko*, [w:] *Mazowsze w procesach integracyjnych i dezintegracyjnych w Rzeczypospolitej XVI–XVII wieku*, red. J. Dziegielewski, Pułtusk 2010, s. 105–117; J. Brynkus, *Obrońcy kresów wschodnich w czasach Zygmunta III Wazy*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Krakowie. Prace Historyczne” 1993, z. 158, s. 221–244.

⁸⁴ M. Horn, *Powinności wojskowe Żydów w Rzeczypospolitej w XVI i XVII w.*, Warszawa 1978.

⁸⁵ T. Srogosz, *Żołnierz swawolny. Z dziejów obyczajów armii koronnej w XVII wieku*, Warszawa 2010; idem, *Konsumpcja żywności i używek a stan zdrowotny wojska polskiego w XVII wieku*, „Lekarz Wojskowy” 1987, nr 11–12, s. 756–762; A. Wyrobisz, *Żołnierze, weterani, inwalidzi wojenni – nowy problem społeczny w miastach europejskich XVI–XVIII w.*, [w:] *Wojsko–społeczeństwo–historia. Prace ofiarowane Profesorowi Mieczysławowi Wrzaskowi w sześćdziesiątą piątą rocznicę jego urodzin*, red. W. Federowicz, J. Snopko, Białystok 1995, s. 91–96; K. Łopatecki, *Specyfika fundacji szpitali wojskowych w Rzeczypospolitej szlacheckiej na tle europejskim*, [w:] *Fundator i mecenas. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. E. Dubas-Urwanowicz, J. Urwanowicz, Białystok 2011, s. 361–382; idem, *Muzycy wojskowi w Rzeczypospolitej – zarys problematyki*, [w:] *Nad społeczeństwem staropolskim*, t. 2, s. 231–245; idem, *Nabożeństwo wojskowe w Rzeczypospolitej szlacheckiej: zarys organizacyjno-prawny*, [w:] *Rzeczpospolita pań-*

Stosunkowo dużo wiadomo o uzbrojeniu żołnierzy koronnych i ich adwersarzy. Pisali o tym m.in. Kazimierz Konieczny, Włodzimierz Kwaśniewicz, Janusz Sękowski, Jerzy Teodorczyk, Wojciech Zabłocki i Zdzisław Żygulski jun⁸⁶. Znacznie mniej uwagi poświęcono produkcji i dystrybucji broni. Aleksander Bołdyrew zakończył swe rozważania na ten temat wraz z końcem XVI w., brak jest analogicznych opracowań poświęconych czasem późniejszym⁸⁷. Pomimo licznych studiów odnoszących się do handlu i rzemiosła gdańskiego, głównie pióra Marii Boguckiej, niewiele można powiedzieć na temat roli największego miasta Rzeczypospolitej w wyposażeniu żołnierzy królewskich w niezbędny sprzęt wojenny⁸⁸. Choć dysponujemy szeregiem prac dotyczących rzemiosła miejskiego i wiejskiego, potrzebne byłoby całościowe opracowanie produkcji uzbrojenia w skali państwa⁸⁹. Niewiele miejsca

stwem wielu narodowości..., s. 521–539; idem, *Funkcjonowanie rodzin w strukturach autoramentu narodowego (od XVI do początku XVIII stulecia): doktryna, prawo, stan faktyczny*, „Studia Historyczno-Wojskowe” 2009, t. 3, s. 31–44; zob. także artykuły Lesława Dudka, *Rozmieszczenie i zakwaterowanie wojsk w dawnej Polsce*, „Przegląd Kwatermistrzowski” 1972, z. 1, s. 111–125 oraz Jana Głowackiego *Służba zdrowia w wojsku polskim w drugiej połowie XVII w.*, „Archiwum Historii Medycyny” 1976, t. 39, z. 2, s. 141–155.

⁸⁶ K. Konieczny, *Ręczna broń palna w Polsce w XV i XVI w.*, „Muzealnictwo Wojskowe” 1964, t. 2, s. 167–237; W. Kwaśniewicz, *Dzieje szabli w Polsce*, Warszawa 1999; idem, *Leksykon dawnego uzbrojenia ochronnego*, Warszawa 2005; idem, *Szabla polska od XV do końca XVIII wieku. Szkice o konstrukcji, typologii i symbolice*, Zielona Góra 1988; idem, *Uzbrojenie zachodnioeuropejskie w pierwszej połowie XVII wieku*, [w:] *Wojna trzydziestoletnia (1618–1648) na ziemiach nadodrzańskich*, red. K. Bartkiewicz, s. 67–72; J. Sękowski, *Przegląd literatury związanej z białą bronią sieczną używaną w Polsce od XVI wieku*, „Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska” 2007, z. 20, s. 118–137; J. Teodorczyk, *Broń i oporządzenie polskie w świetle cennika komisji lubelskiej, oblatowanego 22 maja 1628 r.*, „Muzealnictwo Wojskowe” 1964, t. 2, s. 501–510; idem, *Uzbrojenie, oporządzenie i ubiór*, [w:] *Polskie tradycje wojskowe*, t. 1, s. 189–209; W. Zabłocki, *Funkcjonalno-konstrukcyjna charakterystyka rękojeści dwóch typów polskich szabel bojowych z wieku XVII*, „Studia do Dziejów Dawnego Uzbrojenia i Ubioru Wojskowego” 1971, t. 5, s. 57–92; Z. Żygulski jun., *Broń w dawnej Polsce na tle uzbrojenia Europy i Bliskiego Wschodu*, Warszawa 1982; idem, *Ikoniczne studium plafonu w Pałacu Biskupów Krakowskich w Kielcach*, „Studia do Dziejów Dawnego Uzbrojenia i Ubioru Wojskowego” 2011, t. 13, s. 9–32; idem, *Karabela i szabla orla*, „Studia do Dziejów Dawnego Uzbrojenia i Ubioru Wojskowego” 1978, t. 7, s. 15–33; idem, *Geneza i typologia buław hetmańskich*, „Muzealnictwo Wojskowe” 1964, t. 2, s. 239–288.

⁸⁷ A. Bołdyrew, *Produkcja i koszty uzbrojenia w Polsce XVI wieku*, Warszawa 2005.

⁸⁸ M. Bogucka, *Gdańsk – polski czy międzynarodowy ośrodek gospodarczy?*, [w:] *Polska w epoce odrodzenia...*, s. 100–125; eadem, *Gdańsk jako ośrodek produkcyjny w XIV–XVII wieku*, Warszawa 1962; eadem, *Handel bałtycki Amsterdamu w pierwszej połowie XVII w. w świetle kontraktów frachtowych*, „Zapiski Historyczne” 1969, t. 34, z. 2, s. 7–32; eadem, *Handel niderlandzko-gdański w latach 1597–1651 w świetle amsterdamskich kontaktów frachtowych*, „Zapiski Historyczne” 1968, t. 33, z. 3, s. 171–190; eadem, *Życie codzienne w Gdańsku. Wiek XVI–XVII*, Warszawa 1967; eadem, *Obcy kupcy osiadli w Gdańsku w pierwszej połowie XVII w.*, „Zapiski Historyczne” 1972, t. 37, z. 2, s. 59–81; *Historia Gdańska*, t. 2: 1454–1655, red. E. Cieślak, Gdańsk 1982.

⁸⁹ K. Arłamowski, *Rzemiosło przemysłowe od XIV wieku do roku 1949*, Przemysł 1981; B. Baranowski, *Przemysł wiejski*, [w:] *Zarys historii gospodarstwa wiejskiego...*, s. 271–291; L. Belzyt Kraków i Praga około 1600 roku. Porównanie topograficznych i demograficznych aspektów struktury społecznej i etnicznej dwóch metropolii Europy Środkowo-Wschodniej, Toruń 1999; W. Biliń-

poświęcono także ubiorowi wojskowemu, choć należy w tym miejscu wspomnieć o artykule Zofii Stefańskiej⁹⁰.

Mirosław Lenart naszkicował obraz idealnego żołnierza w XVII-wiecznej literaturze dydaktycznej, zaś Franciszek Bielak i Urszula Świdarska-Włodarczyk analogiczny portret idealnego dowódcy. Sławomir Baczewski, Dorota Żołądź i Janusz Tazbir zajęli się z kolei rolą, jaką służba wojskowa odgrywała w budowie wzorców wychowawczych ówczesnych Polaków, przede wszystkim

ski, *Mieszczanie i miasta w dawnej Rzeczypospolitej*, [w:] *Tradycje polityczne dawnej Polski*, red. A. Sucheni-Grabowska, A. Dybkowska, Warszawa [1993], s. 259–294; M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1986; W. Buczek *Miasta prywatne w strukturze majątków magnackich na Kijowszczyźnie drugiej połowy XVI i w pierwszej połowie XVII wieku*, [w:] *Patron i dwór...*, s. 87–97; M. Horn, *Rzemiosła metalowe w miastach ziemi przemyskiej i sanockiej w latach 1550–1650*, [w:] *Wyroby rzemieślnicze w Polsce w XIV–XVIII wieku*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1971, s. 23–68; idem, *Walka klasowa i konflikty społeczne w miastach Rusi Czerwonej w latach 1600–1647 na tle stosunków gospodarczych*, Wrocław 1972; F. Kiryk, F. Leśniak, *Życie gospodarcze*, [w:] *Sanok. Dzieje miasta*, red. F. Kiryk, Kraków 1995, s. 153–228; M. Kowalewski, *Blaski i cienie hutnictwa żelaza na ziemiach polskich. Refleksje historyczne*, cz. I: *Od zarania dziejów do roku 1939*, Częstochowa 1989; R. Lolo, *Miasta mazowieckie w II połowie XVI i początkach XVII wieku*, *Kryzys w procesie integracji*, [w:] *Mazowsze w procesach integracyjnych...*, s. 161–185; A. Mączak, *Problemy gospodarcze*, [w:] *Polska XVII wieku...*, s. 90–127; A. Mączak, H. Samsonowicz, B. Zientara, *Z dziejów rzemiosła w Polsce*, Warszawa 1954; K. Mikulski, *Regiony gospodarcze w Rzeczypospolitej Obojga Narodów (szkic do problemu)*, [w:] *Rzeczpospolita w XVI–XVIII wieku. Państwo czy wspólnota?*, red. B. Dybaś, P. Hanczewski, T. Kempa, Toruń 2007, s. 59–66; D. Molenda, *Zastosowanie łożysk na ziemiach polskich od XIV do XVII wieku*, [w:] *Metale niezależne na ziemiach polskich od XIV do XVIII wieku*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1987, s. 7–125; J. Motylowicz *Przemiany gospodarcze, demograficzne i ustrojowe*, [w:] *Dzieje Rzeszowa*, t. 1, red. F. Kiryk, Rzeszów 1994, s. 221–255; S. Nawrocki, *Dzieje hutnictwa żelaznego w powiecie ostrzeszowskim*, „*Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza*” 1968, t. 9, z. 2, s. 41–58; J. Pazdur *Przemysł zbrojeniowy Zagłębia Staropolskiego do połowy XIX w.*, „*Rocznik Świętokrzyski*” 1962, t. 1, s. 201–225; A. Przyboś, *Rzeszów na przełomie XVI i XVII wieku*, [w:] *Pięć wieków miasta Rzeszowa XIV–XVIII*, red. F. Błoński, Warszawa 1958, s. 63–158; M. Radwan, *Rudy, kuźnie i huty żelaza w Polsce*, Warszawa 1963; A. Swarczyński, *Płatnerze krakowscy*, Warszawa–Kraków 1987; idem, *Rusznikarze stradomscy i kazimierscy w XVII wieku*, „*Rocznik Krakowski*” 1978, t. 49, s. 59–70; H. Szemborski, *Szabelnia w wielkopolskiej Wyszynie. Z dziejów „najdawniejszej i najprzedniejszej” polskiej kuźni broni siecznej w XVI–XVIII wieku*, „*Studia do Dziejów Dawnego Uzbrojenia i Ubioru Wojskowego*” 2011, t. 13, s. 65–123; J. Szpak, *Odlewnia kul działowych w Ryjewie. Przyczynek do dziejów przemysłu zbrojeniowego za Stefana Batorego*, „*Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*” 1968, nr 4, s. 691–704; J. Topolski, *Przełom gospodarczy w Polsce XVI wieku i jego następstwa*, Poznań 2000; idem, *Zagadnienia gospodarki w Polsce*, [w:] *Polska w epoce odrodzenia...*, s. 68–99; A. Wyrobisz *Przetwórstwo surowców mineralnych i organicznych*, [w:] *Historia kultury materialnej...*, t. 3, s. 145–205; idem, *Warunki rozwoju przemysłu w Polsce w XVI i pierwszej połowie XVII w.*, [w:] *Studia nad produkcją rzemieślniczą w Polsce (XIV–XVIII w.)*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1976, s. 197–242; B. Zientara, *Dzieje małopolskiego hutnictwa żelaznego XVI–XVIII w.*, Warszawa 1954; idem, *Stan badań nad historią polskiego hutnictwa żelaza w okresie rozkwitu i schyłku feudalizmu*, [w:] *Studia z dziejów górnictwa i hutnictwa*, t. 1, red. J. Pazdur, Wrocław 1957, s. 39–51; M. Żaryn, *Wies w dawnej Polsce*, [w:] *Tradycje polityczne...*, s. 295–325.

⁹⁰ Z. Stefańska, *Polskie ubiory wojskowe z XVI i XVII w.*, „*Muzealnictwo Wojskowe*” 1964, t. 2, s. 295–324.

szlachty. Wiesław Majewski opracował zagadnienie etyki wojny w pracach księdza Piotra Skargi⁹¹, natomiast Anna Czekaj próbowała uchwycić rzeczywistość mentalność „rycerzy spod kresowych stanic”⁹². Historycy literatury badali pamiętniki żołnierzy z 1. poł. XVII w., poezję oraz mowy okolicznościowe związane z wojną i wojskiem, niezrównane źródła do badań kultury staropolskiej i roli armii w jej tworzeniu i funkcjonowaniu⁹³.

⁹¹ M. Lenart, *Miles pius et iustus. Żołnierz chrześcijański katolickiej wiary w kulturze i piśmiennictwie dawnej Rzeczypospolitej (XVI–XVIII w.)*, Warszawa 2009; idem, *Dwa polskie teksty „ku przyzbrojeniu wojowników chrześcijańskiemu” z pierwszej połowy XVII wieku*, „Napis” 2006, seria 12, s. 287–303; F. Bielak, *Działalność naukowa Szymona Starowolskiego*, „Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej. Historia Nauk Społecznych” 1957, z. 1, s. 201–330; U. Świderska-Włodarczyk, *Wzorzec osobowy dowódcy wojskowego w Polsce w XVI wieku*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2005, z. 2, s. 5–12; S. Baczewski, *Szlachectwo. Studium z dziejów idei w piśmiennictwie polskim. Druga połowa XVI wieku – XVII wiek*, Lublin 2009; idem, *O wolność szlachty. Ideowe konteksty wypowiedzi literackich związanych z bitwą pod Byczyną*, [w:] *Wojny, bitwy i potyczki w kulturze staropolskiej*, red. W. Pawlak, M. Piskała, Warszawa 2011, s. 117–130; J. Tazbir, *Wzorce osobowe szlachty polskiej w XVII wieku*, „Kwartalnik Historyczny” 1977, nr 3, s. 784–796; D. Żołądź, *Ideale edukacyjne doby staropolskiej. Stanowe modele i potrzeby edukacyjne szesnastego i siedemnastego wieku*, Warszawa–Poznań 1990; W. Majewski, *Etyka wojny i wojska w dwóch pracach ks. Piotra Skargi*, [w:] *Z dziejów wojen i wojskowości. Księga pamiątkowa poświęcona prof. dr hab. Tadeuszowi Rawskiemu z okazji 55-lecia rozpoczęcia pracy naukowej*, red. P. Matusak, Łowicz 2001, s. 37–58; zob. S. Rutkowski, *Wychowanie wojskowe w wieku XVI i XVII*, [w:] *Z dziejów wychowania wojskowego w Polsce*, t. 1, Warszawa 1969, s. 43–70.

⁹² A. Czekaj, *Obywatele czy kondotierzy? Postawy obywatelskie i moralne żołnierzy narodowego autoramentu wojsk Rzeczypospolitej w pierwszej połowie XVII w.*, [w:] *Staropolska sztuka wojenna...*, s. 85–101.

⁹³ M. Barłowska, *Głosy zwycięzców i nieprzyjacielskie chorągwie – oratorski fragment rycerskiej tradycji*, [w:] *Wojny, bitwy i potyczki...*, s. 357–372; eadem, *Jerzy Ossoliński – orator polskiego baroku*, Katowice 2000; eadem, *Słowo na theatrum wojny, czyli mowy pozostałe po czasach dymitriad. Epizod smoleński*, „Napis” 2006, seria 12, s. 209–229; M. Bauer, *Z dziejów batalistyki polskiej. Studia nad pamiętnikami wojennymi z XVII w.*, Kraków 2007; E. Buszewicz, *Mars w wieku miodowym. Retoryka wojny w odach Macieja Kazimierza Sarbiewskiego*, „Napis” 2001, seria 7, s. 153–170; R. Gałąj, *Okrucieństwo wojenne w świetle pamiętników staropolskich*, „Studia z Dziejów Polskiej Historiografii Wojskowej” 2001, t. 5, s. 125–139; eadem, *Szlak bojowy i wizerunek wojsk Jana Piotra Sapiehy w świetle pamiętników z czasów wojny moskiewskiej a rzeczywistość historyczna*, „Napis” 2001, seria 7, s. 111–134; eadem, *Wojsko w siedemnastowiecznych przysłowach polskich zebranych przez Salomona Rysińskiego i Andrzeja Maksymiliana Fredrę*, „Szczecińskie Studia Historyczne” 2000, nr 12, s. 53–67; S. Herman, *Wojna i żołnierz w okresie kontrreformacji (do roku 1648)* *Szkice z dziejów literatury polskiej i obcej*, Zielona Góra 1983; J. Krocak, *Ludożercy na Kremlu (we współczesnych opisach i własnych relacjach)*, „Napis” 2006, seria 12, s. 183–195; J. Niedźwiedz, *Polska i szwedzka epika propagandowa w pierwszej połowie XVII wieku*, „Napis” 2006, seria 12, s. 319–330; B. Pfeiffer, *Wizerunek rycerza i obrońcy ojczyzny w twórczości Jana Jurkowskiego*, „Napis” 2001, seria 7, s. 79–87; P. Pietrzyk *Nadzieje, niepokoje i tryumfy wojenne w poezji Kaspra Miaskowskiego*, [w:] *Wojny, bitwy i potyczki...*, s. 176–184; J. Ptak, *Obraz żołnierskiej niedoli w staropolskiej poezji*, [w:] *Wojny, bitwy i potyczki...*, s. 69–84; J. Serafin, *W kręgu żołnierskich wartości (na podstawie siedemnastowiecznego pamiętnikarstwa wojskowego)*, „Res Historica” 2010, t. 30, s. 41–60; T. Ślęczka, *Pod Pskowem i Smoleńskiem – staropolskie relacje o oblężeniach moskiewskich twierdz (pamiętniki, diariusze, komentarze)*, [w:] *Wojny, bitwy i potyczki...*, s. 131–144; M. Wagner, *Hieronim Otwinowski i jego poemat patriotyczny z 1600 roku*, [w:] *Z dziejów wojskowości polskiej. Księga jubileuszowa Profesora Kazimierza Pindla w 70. rocznicę urodzin*, red. J. Gmitruk, W. Włodarkiewicz, Warszawa–Siedlce 2008, s. 53–62.

Rzeczywisty stosunek różnych grup społecznych do wojska czy – szerzej rzecz ujmując – problemów obronności i polityki zagranicznej Rzeczypospolitej był częściowo przedmiotem badań wspomnianego wcześniej Tadeusza Srogosza. Autor opierał się jednak na materiałach pochodzących z województw łęczyckiego i sieradzkiego oraz ziemi wieluńskiej, które w omawianym okresie nie miały nazbyt wielu okazji do kontaktów z wojskiem, stąd wiele – skądinąd cennych – uwag dotyczy raczej 2. poł. stulecia⁹⁴. Problem stosunku szlachty do armii był poruszany na marginesie niemal wszystkich prac dotyczących sejmików koronnych⁹⁵ oraz komunikacji politycznej w dawnej Rzeczypospo-

⁹⁴ Obok prac wymienionych wcześniej zob. T. Srogosz, *Przemarsze i kwaterunki niekarnych oddziałów wojskowych w województwach łęczyckim i sieradzkim oraz ziemi wieluńskiej w XVII wieku*, „Rocznik Łódzki” 1990, t. 37, s. 87–103; idem, *Następstwa ekonomiczne wojen ze Szwecją w XVII wieku (na przykładzie województw łęczyckiego i sieradzkiego oraz ziemi wieluńskiej)*, [w:] *Wojny północne w XVI–XVIII wieku...*, s. 247–258.

⁹⁵ S. Achremczyk, *Mieszkańcy Warmii wobec wojen i niepokoїв XVII wieku*, [w:] *Między barokiem a oświeceniem. Wojny i niepokoje czasów saskich*, red. K. Stasiewicz, S. Achremczyk, Olsztyn 2004, s. 14–19; D. Bogdan, *Sejmik warmiński w XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, Olsztyn 1994; eadem, *Warmia wobec konfederacji żołnierskich 1613–1614*, „Komunikaty Warmińsko-Mazurskie” 1983, nr 4, s. 411–424; A. Burkietowicz, A. Filipczak-Kocur, M. Ujma, *Peryferia a centrum. Postawa szlachty województw sieradzkiego i lubelskiego wobec króla i sejmu w XVII wieku*, [w:] *Cywilizacja prowincji Rzeczypospolitej szlacheckiej*, red. A. Jankowski, A. Klonder, Bydgoszcz 2004, s. 89–102; J. Choińska-Mika, *Sejmiki mazowieckie w dobie Wazów*, Warszawa 1998; eadem, *Polityka wewnętrzna i zagraniczna Rzeczypospolitej w latach 1587–1605 w opinii szlachty ziemi różańskiej*, [w:] *Kultura, polityka, dyplomacja...*, s. 91–107; eadem, *Sejmiki koronne XVI–XVII wieku. Problemy badawcze*, [w:] *Praktyka życia publicznego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVI–XVIII wieku. Materiały XVIII konferencji Komisji Lituanistycznej przy Komitecie Nauk Historycznych PAN w dniach 22–23 września 2009 roku*, red. U. Augustyniak, A.B. Zakrzewski, Warszawa 2010, s. 13–23; eadem, *Sejmiki mazowieckie z przełomu XVI i XVII w. – o zagrożeniach bezpieczeństwa publicznego w Rzeczypospolitej*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 1995, t. 5, s. 19–28; J. Dziegielewski, *Pokój i wojna w opinii szlachty Rzeczypospolitej czasów Władysława IV*, [w:] *Kultura, polityka, dyplomacja...*, s. 131–140; idem, *Możnowładcy mazowieccy wobec konfliktów wewnętrznych w RP w latach 1587–1608*, [w:] *Wobec króla i Rzeczypospolitej...*, s. 247–264; idem, *Mazowszanie w rozgrywkach o tron i system polityczny Rzeczypospolitej w latach 1572–1609*, [w:] *Mazowsze w procesach integracyjnych...*, s. 55–78; idem, *Mazowszanie w życiu publicznym Rzeczypospolitej od rokoszu Zebrzydowskiego do abdykacji Jana Kazimierza*, [w:] *Mazowsze w procesach integracyjnych...*, s. 79–104; A. Filipczak-Kocur, *Sejmik sieradzki za Wazów (1587–1668)*, Opole 1989; eadem, *Sejmik województwa sieradzkiego wobec problemów skarbowych Rzeczypospolitej w latach 1587–1648*, [w:] *Kultura, polityka, dyplomacja...*, s. 141–157; eadem, *Stanowisko sejmików wobec zwolania sejmu zwyčajnego w 1629 roku*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Opolu. Historia” 1977, z. 14, s. 51–85; J. Gierowski, *Sejmik generalny Księstwa Mazowieckiego na tle ustroju sejmikowego Mazowsza*, Wrocław 1948; T. Kempa, *Ziemie ruskie inkorporowane do Korony w 1569 roku – odrębności prawnoustrojowe i postawy szlachty ukraińskiej (ruskiej) do połowy XVII wieku*, [w:] *Rzeczpospolita w XVI–XVIII wieku...*, s. 129–148; J. Leszczyński, *Siedemnastowieczne sejmiki a kultura polityczna szlachty*, [w:] *Dzieje kultury politycznej w Polsce*, red. J.A. Gierowski, Warszawa 1977, s. 51–68; Z. Libiszowska, *Województwo sieradzkie i łęczyckie w latach rokoszu Zebrzydowskiego*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego. Nauki Humanistyczno-Społeczne” 1963, z. 30, s. 61–74; J. Małek, *Stany Prus Królewskich a Rzeczpospolita Polska w latach 1526–1660*, „Rocznik Gdański” 1989, t. 43, z. 1, s. 65–80; K. Mazur, *W stronę integracji z Koroną. Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569–1648*, Warszawa 2006; Z. Naworski, *Sejmik ge-*

litej⁹⁶, brakuje natomiast studiów, które charakteryzowałyby stosunek pozostałych stanów do armii. W tym kontekście warto jednak zwrócić uwagę na artykuł Piotra Pireckiego dotyczący śladów plebejskich spotkań z żołnierzami w staropolskiej komedii⁹⁷.

neralny Prus Królewskich 1569–1772. Organizacja i funkcjonowanie na tle systemu zgromadzeń stanowych prowincji, Toruń 1992; A. Pawiński, *Rządy sejmikowe w Polsce na tle stosunków województw kujawskich 1572–1795*, oprac. H. Olszewski, wyd. 2, Warszawa 1978; S. Płaza, *Sejmiki i zjazdy szlacheckie województw poznańskiego i kaliskiego. Ustrój i funkcjonowanie*, Kraków 1984; idem, *Sejmiki i zjazdy szlacheckie województwa sieradzkiego. Ustrój i funkcjonowanie*, Kraków 1987; S. Salmonowicz, *Prusy Królewskie w strukturach Rzeczypospolitej (1569–1772)*, [w:] *Rzeczpospolita w XVI–XVIII wieku...*, s. 159–167; idem, *Stany Prus Królewskich wobec Korony w XVII–XVIII w. Zarys problematyki*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Historia” 1982, t. 18, s. 103–118; J. Siedlecki, *Sejmiki szlachty ziemi bielskiej w Brańsku w XVI–XVIII wieku*, „Przegląd Historyczny” 1989, t. 80, z. 2, s. 239–272; S. Sreniowski, *Organizacja sejmiku halickiego*, Lwów 1938; J. Ternes, *Sejmik chełmski za Wazów (1587–1668)*, Lublin 2004; Z. Trawicka, *Sejmik województwa sandomierskiego w latach 1572–1696*, Kielce 1985; M. Ujma, *Sejmik lubelski, 1572–1696*, Warszawa 2003; J. Urwanowicz, *Funkcjonowanie sejmików podlaskich w XVI–XVIII wieku. Typowość czy specyfika?*, [w:] *Cywilizacja prowincji Rzeczypospolitej szlacheckiej*, red. A. Jankowski, A. Klonder, Bydgoszcz 2004, s. 105–118; M. Wilczek, *Szlachta wielkopolska w obliczu siedemnastowiecznych wojen. „Inter arma silent leges”*, [w:] *Cywilizacja prowincji Rzeczypospolitej szlacheckiej*, red. A. Jankowski, A. Klonder, Bydgoszcz 2004, s. 121–129; eadem, *Poparcie dla magnaterii czy sprzeciw wobec jej dominacji? Postulaty de lege ferenda zgłaszane przez szlachtę kujawską w XVII wieku na tle unormowań prawnych*, [w:] *Patron i dwór...*, s. 335–347; J. Włodarczyk, *Sejmiki łęczyckie*, Łódź 1973; idem, *Sejmiki jako szkoła wychowania obywatelskiego (na przykładzie sejmików sieradzkiego i łęczyckiego)*, [w:] *Dzieje kultury politycznej...*, s. 69–86.

⁹⁶ U. Augustyniak, *Informacja i propaganda w Polsce za Zygmunta III*, Warszawa 1981; eadem, *Plotka, pomówienie, prowokacja jako narzędzia walki politycznej za Zygmunta III*, [w:] *Kultura, polityka, dyplomacja...*, s. 29–45; eadem, *Dwór a kraj w publicystyce politycznej w czasach Wazów*, [w:] *Dwór a kraj...*, s. 255–272; J. Choińska-Mika, *Między społeczeństwem szlacheckim a władzą*, Warszawa 2002; J. Maciszewski, *Mechanizmy kształtowania się opinii publicznej w Polsce doby kontrreformacji*, [w:] *Wiek XVII: kontrreformacja, barok. Prace z historii kultury*, red. J. Pelc, Wrocław 1970; s. 55–70; idem, *Szlachecka opinia publiczna w Polsce wobec interwencji w Moskwie (1604–1609)*, „Kwartalnik Historyczny” 1963, nr 2, s. 363–383; idem, *Polska a Moskwa 1603–1618. Opinie i stanowiska szlachty polskiej*, Warszawa 1968; idem, *Kultura polityczna Polski „złotego wieku”*, [w:] *Dzieje kultury politycznej...*, s. 11–14; K. Maliszewski, *Komunikacja społeczna w kulturze staropolskiej. Studia z dziejów kształtowania się form i treści społecznego przekazu w Rzeczypospolitej szlacheckiej*, Toruń 2001; H. Michalak, *Druk ulotny w służbie informacji i propagandy. Czasy Zygmunta III Wazy*, [w:] *Kultura, polityka, dyplomacja...*, s. 234–245; eadem, *Druk ulotny jako narzędzie integracji politycznej państwa*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 1983, t. 28, s. 65–74; E. Opaliński, *Kultura polityczna szlachty polskiej w latach 1587–1652. System parlamentarny a społeczeństwo obywatelskie*, Warszawa 1995; Z. Spieralski, *Egzorbitancje Jana Zamoyskiego. Z dziejów pamfletu politycznego w Polsce*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 1960, t. 5, s. 145–172; W. Tygielski, *Epistolografia staropolska jako źródło do badania mechanizmów politycznych*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 1988, t. 33, s. 63–79; M. Wichowa, *Jana Ostroroga List do narodu z roku 1620 a początki politycznej publicystyki epistolarnej w literaturze staropolskiej. Kilka uwag o sposobach komunikowania agitacyjnego*, [w:] *Komunikacja i komunikowanie w dawnej Polsce*, red. K. Stępnik, M. Rajewski, Lublin 2008, s. 273–282; K. Zawadzki, *Prasa ulotna za Zygmunta III*, Warszawa 1997.

⁹⁷ P. Pirecki, *Plebejskie „potkania” z niechcianym żołnierzem – na przykładzie wybranych komedii polskich z początku XVII wieku*, „Napis” 2006, seria 12, s.231–238.

Wojskowi pojawiali się też w badaniach dotyczących lokalnych elit i stronnictw politycznych⁹⁸, ale poza wspomnianymi wcześniej pracami Wojciecha Tygielskiego brak jest studiów podejmujących zagadnienie roli żołnierzy w relacjach patron–klient w omawianym okresie, mogących równać się ze znakomitą rozprawą Urszuli Augustyniak poświęconą klienteli wojskowej Krzysztofa II Radziwiłła⁹⁹. Sprawy wojskowe były także obecne na każdym sejmie walnym, który obradował w omawianym okresie. Ponieważ kilka miesięcy temu ukazała się *Bibliografia parlamentaryzmu Rzeczypospolitej szlacheckiej*, pozwolę sobie odesłać zainteresowanego czytelnika do tej pracy¹⁰⁰.

Relacje pomiędzy wojskiem a ludnością cywilną były w znacznej mierze uwarunkowane stanem dyscypliny w szeregach armii. Problem ten był rozpatrywany na trzech płaszczyznach. Grzegorzowi Błaszczkowi, Wojciechowi Organiściakowi i Karolowi Łopateckiemu zawdzięczamy studia dotyczące prawa wojskowego, przede wszystkim w ujęciu normatywnym¹⁰¹. Praktyka sądowa,

⁹⁸ S. Cynarski, *Stronnictwo królewskie w dobie rokoszu Zebrzydowskiego (próba charakterystyki)*, „Małopolskie Studia Historyczne” 1965, z. 3/4, s. 3–24; J. Dziegielewska, *Fakcje a funkcjonowanie sejmu Rzeczypospolitej w końcu XVI i w XVII wieku*, „Barok. Historia–Literatura–Sztuka” 2011, nr 1, s. 155–169; idem, *Izba poselska w systemie władzy Rzeczypospolitej w czasach Władysława IV*, Warszawa 1992; idem, *Polityczne opcje reprezentacji sejmowej południowo-wschodnich ziem Rzeczypospolitej w czasach Władysława IV*, „Przegląd Wschodni” 1991, t. 1, z. 1, s. 71–81; A. Filipczak-Kocur, *Senatorowie i posłowie na sejmie „pacyfikacyjnym” w 1589 roku*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1982, t. 34, z. 2, s. 197–212; eadem, *Senatorowie i posłowie koronni na sejmie 1607 roku*, „Przegląd Historyczny” 1985, t. 76, z. 2, s. 291–303; P. Klimek, *Regaliści w latach 1620–1632. Próba charakterystyki stronnictwa Zygmunta III Wazy na podstawie układów towarzysko-protekcyjnych*, „Studia Historyczne” 2008, z. 2, s. 135–150; H. Litwin, *Równi do równych. Kijowska reprezentacja sejmowa 1569–1648*, Warszawa 2009; idem, *Fakcje magnackie na Kijowszczyźnie 1569–1648*, [w:] *Władza i prestiż...*, s. 47–70; J. Seredyka, *Parlamentarzyści drugiej połowy panowania Zygmunta III Wazy*, Opole 1989; K. Przyboś, A. Walaszek, *Reprezentacja sejmowa województwa krakowskiego w XVII wieku*, „Studia Historyczne” 1977, z. 3, s. 377–400; A. Radaman, M. Ferenc, *Rejestr senatorów i posłów na sejmie walnym warszawskim 9 lutego – 21 marca 1600 r.*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne” 2004, z. 131, red. K. Baczkowski, s. 89–106; K. Wiśniewski, *Wpływ polityczny Stanisława Łubieńskiego, biskupa płockiego w latach 1627–1640, na szlachtę mazowiecką i podlaską. Próba rekonstrukcji zaplecza politycznego*, „Rocznik Mazowiecki” 2002, t. 14, s. 27–50; idem, *Mazowieckie i podlaskie zaplecze polityczne biskupa płockiego Stanisława Łubieńskiego*, [w:] *Władza i prestiż...*, s. 151–160.

⁹⁹ U. Augustyniak, *Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła*, Warszawa 2001; eadem, *W służbie hetmana i Rzeczypospolitej*, Warszawa 2004; zob. A. Mączak, *Klientela. Nieformalne systemy władzy w Polsce i Europie XVI–XVIII w.*, Warszawa 2000; A. Pośpiech, W. Tygielski, *Společna rola dworu magnackiego XVII–XVIII wieku*, „Przegląd Historyczny” 1978, t. 69, z. 2, s. 215–234.

¹⁰⁰ R. Kołodziej, M. Zwierzykowski, *Bibliografia parlamentaryzmu Rzeczypospolitej szlacheckiej*, Poznań 2012.

¹⁰¹ G. Błaszczak, *Artykuły wojskowe i ich rola dla ustroju polskich sił zbrojnych i prawa wojskowego (do końca XVII wieku)*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1978, t. 31, z. 2, s. 77–106; W. Organiściak, *Kodeksy wojskowe w Polsce roku 1775*, Katowice 2001; K. Łopatecki, *„Disciplina militaris” w wojskach Rzeczypospolitej do połowy XVII wieku*, Białystok 2012; idem, *Geneza kozackiego prawa i sądownictwa wojskowego. Z badań nad artykułami wojskowymi w Rzeczypospolitej*, Warszawa 2012.

szczególnie w odniesieniu do Trybunału Koronnego, była przedmiotem badań Waldemara Bednaruka, Adama Moniuszki i Przemysława Gawrona¹⁰². Problem przestępczości wojskowych, skierowanej przeciwko ludności cywilnej, znalazł się na marginesie rozważań Bohdana Baranowskiego, Marcina Kamlera i wspomnianego wcześniej Tadeusza Srogosza¹⁰³, niemniej wydaje się konieczne sięgnięcie w większym niż dotychczas zakresie do ksiąg sądowych w celu oszacowania i charakterystyki przestępstw popełnianych przez żołnierzy.

Armia koronna i jej zwierzchnicy czynnie uczestniczyli w życiu politycznym. Historycy zajmowali się różnymi aspektami tego problemu. Sporo uwagi poświęcono formom samoorganizacji armii, przede wszystkim kołom wojskowym, o których pisał Jerzy Urwanowicz¹⁰⁴. Ten sam autor badał także zagadnienie udziału żołnierzy jako grupy w działalności instytucji politycznych państwa, przede wszystkim sejmu i sejmików¹⁰⁵. Nieopłacony żołnierz często

spolitej szlacheckiej, [w:] *Od Kijowa do Rzymu...*, s. 167–180; idem, *Instytucja „wytębowania hasła” w wojskach Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, „Białostockie Teki Historyczne” 2005, t. 3, s. 75–98; idem, *Kształtowanie się humanitarnego prawa wojny w Rzeczypospolitej szlacheckiej*, [w:] *Sprawiedliwość – tradycja i współczesność*, red. P. Nowakowski, J. Smołucha, W. Szymborski, Kraków 2006, s. 97–117; idem, *Wydawanie artykułów wojskowych jako element walki politycznej i działalności propagandowej magnatów – przykład Jana Zamoyskiego*, [w:] *Wobec króla i Rzeczypospolitej...*, s. 611–636; idem, *Znak hetmański: geneza, funkcje, symbolika*, SMHW 2005, t. 42, s. 59–92; idem, *Egzemplarze wojskowe. Immunitet żołnierski w Rzeczypospolitej szlacheckiej XVI–XVII wieku*, „Zeszyty Prawnicze Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie” 2005, z. 5.1, s. 101–145 wraz z artykułem polemicznym P. Gawrona, *Żołnierz i trybunały w siedemnastowiecznej Koronie*, „Zeszyty Prawnicze Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie” 2007, z. 7.1, s. 293–310; zob. także starsze artykuły: J. Muszyński, *Zagadnienia służby wojskowej w „Artykułach Wojennych Hetmańskich” z r. 1609*, „Wojskowy Przegląd Prawniczy” 1961, nr 1, s. 105–125; E. Knap, *Dezercja w polskim ustawodawstwie wojskowym (rys historyczno-prawny)*, „Wojskowy Przegląd Prawniczy” 1972, nr 3, s. 292–307.

¹⁰² W. Bednaruk, *Trybunał Koronny. Szlachecki sąd najwyższy w latach 1578–1794*, Lublin 2008; recenzja: P. Gawron, A. Moniuszko, *O Trybunale Koronnym w epoce Wazów. Uwagi na marginesie pracy Waldemara Bednaruka „Trybunał Koronny. Szlachecki sąd najwyższy w latach 1581–1794*, Lublin 2008, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2010, t. 62, z. 1, s. 395–425; P. Gawron, *Sprawy wojskowe przed Trybunałem Koronnym w 1642 roku*, „Studia Historyczno-Wojskowe” 2009, t. 3, s. 72–82; zob. S. Ochmann-Staniszevska, *Marszałkowie Trybunału Koronnego w latach 1579–1792*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2010, t. 62, z. 2, s. 293–312.

¹⁰³ B. Baranowski, *Ludzie gościńca w XVII–XVIII w.*, Łódź 1986; M. Kamler, *Złoczyńcy. Przestępczość w Koronie w drugiej połowie XVI i w pierwszej połowie XVII wieku (w świetle ksiąg sądowych miejskich)*, Warszawa 2010.

¹⁰⁴ J. Urwanowicz, *Wojskowe „sejmiki”. Koła w wojsku Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku*, Białystok 1996; idem, *Zgromadzenia chorągwi i ich uchwały w wojsku Rzeczypospolitej XVII–XVIII wieku*, [w:] *Wojsko. Społeczeństwo. Historia...*, s. 97–104; idem, *Ku demokracji bezpośredniej: charakterystyka i ewolucja kół obywatelskich w Rzeczypospolitej XVI–XVIII w.*, [w:] *Kultura, polityka, dyplomacja...*, s. 442–450; idem, *Funkcje i rola kół wojskowych; zgromadzenia żołnierskie na Podlasiu w XVII i XVIII w.*, „Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska” 1995, z. 9, s. 56–66; idem, *Polityka w legalnych i nielegalnych instytucjach wojskowych Rzeczypospolitej w XVII wieku*, [w:] *Spory o państwo...*, s. 83–96.

¹⁰⁵ J. Urwanowicz, *„Nie godzi się na pana ręki podnosić...” Żołnierze wobec władzy królewskiej w końcu XVI i w XVII wieku*, [w:] *Księga Jubileuszowa Muzeum Wojska 1968–1998*, red. K. Filipow,

tworzył związki zwane konfederacjami, których cele nie zawsze ograniczały się do postulatów płacowych. Zajmowali się nimi m.in. Marek Ciara, Jan Rzońca, Anna Filipczak-Kocur, Andrzej Michalek, Marta Pietrusiewicz, Jerzy Pietrzak czy Jan Seredyka¹⁰⁶. Najbardziej odczuwalny jest brak nowoczesnej monografii związków z lat 1612–1614, kiedy na terenie Rzeczypospolitej istniały niemal równocześnie cztery konfederacje. Stosunkowo najwięcej pisał o tym, poza Michalkiem, Janusz Byliński w monografii sejmów 1613 r.¹⁰⁷

Armia odegrała także istotną rolę w czasie rokoszu sandomierskiego w latach 1606–1607, co nie uszło uwadze badaczy, m.in. Jaremy Maciszewskiego, Edwarda Opalińskiego, Henryka Wisnera, Mirosława Nagielskiego czy Radomira Grabowskiego¹⁰⁸. Problematyka wojskowa pojawiała się również w poezji i publicystyce rokoszowej, co znalazło odzwierciedlenie w badaniach historyków literatury staropolskiej¹⁰⁹.

U. Kraśnicka, B. Kuklik, E. Łagunionek, Białystok 1999, s. 23–28; idem, *Między tronem a opozycją. Wojsko wobec władzy królewskiej w wieku XVII*, [w:] *Faworyci i opozycjoniści...*, s. 389–398; M. Nagielski, *Żołnierz – obywatel w służbie Rzeczypospolitej w XVII wieku*, [w:] *Spory o...*, s. 97–119.

¹⁰⁶ M. Pietrusiewicz, *Konstytucje sejmowe wobec konfederacji wojskowych w latach panowania Zygmunta III*, [w:] *Kultura, polityka, dyplomacja...*, s. 293–297; M. Ciara, *Konfederacje wojskowe w Polsce w latach 1590–1610*, SMHW 1989, t. 31, s. 61–80; J. Rzońca, *Rzeczpospolita Polska w latach 1596–1599. Wybrane zagadnienia polityki wewnętrznej i zagranicznej*, Opole 1990; A. Filipczak-Kocur, *Konfederacja grodzieńska w latach 1609–1610*, „Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej” 1981, z. 18, s. 175–198; A. Michalek, *Zejsieci załogi polskiej z Kremla i konfederacja Cieklińskiego 1612–1614*, „Teki Historyczne” 1966–1968, t. 15, s. 113–142; idem, *Konfederacja wojska stołecznego pod regimem Imć Cieklińskiego Józefa*, „Teki Historyczne” 1969–1971, t. 16, s. 166–210; J. Pietrzak, *Konfederacja lwowska w 1622 roku*, „Kwartalnik Historyczny” 1973, nr 4, Warszawa 1973, s. 845–870; J. Seredyka, *Rzeczpospolita w ostatnich latach panowania Zygmunta III (1629–1632)*, Opole 1978.

¹⁰⁷ J. Byliński, *Dwa sejmy z roku 1613*, Wrocław 1984.

¹⁰⁸ Idem, *Rokoszowe koncepcje reformy państwa (1606–1608)*, [w:] *Studia Historyczno-Prawne. Księga poświęcona pamięci Profesora Jana Seredyki*, red. W. Kaczorowski, Opole 2008, s. 59–106; E. Dubas-Urwanowicz, *Stronnicy królewscy i opozycjoniści wobec monarchy w dobie zjazdu lwowskiego i rokoszu sandomierskiego. Próba porównania*, [w:] *Król a prawo stanów...*, s. 105–122; P. Duda, *Obraz bitwy pod Guzowem w świetle relacji nuncjusza papieskiego Francesca Simonetty*, [w:] *Wiekі stare i nowe*, t. 2 (7), red. S. Fertacz i M.W. Wanatowicz, Katowice 2010, s. 8–22; R. Grabowski, *Guzów 5 VII 1607*, Zabrze 2005; Z. Guldon, *Zniszczenia gospodarcze w królewstwach sandomierskich w dobie rokoszu Zebrzydowskiego (1606–1608)*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1982, nr 3–4, s. 335–343; J. Maciszewski, *Wojna domowa w Polsce (1606–1609)*, t. 1, Wrocław 1960; M. Nagielski, *Inter Majestatem ac Libertatem. Rzeczpospolita w dobie rokoszy doby panowania Wazów (1606–1666)*, [w:] *Król a prawo stanów...*, s. 183–207; E. Opaliński, *Zjazd rokoszowy w Jędrzejowie w roku 1607*, [w:] *Król a prawo stanów...*, s. 221–236; A. Pawłowska, *Program wzmocnienia władzy w kręgach stronnictwa prokrólewskiego w czasie rokoszu sandomierskiego*, „Klio” 2012, nr 22, s. 39–57; H. Wisner, *Litwa wobec rokoszu (1606–1607)*, „Kwartalnik Historyczny” 1972, nr 2, s. 278–298; idem, *Rokosz Zebrzydowskiego albo sandomierski: cezura czy epizod z dziejów walk politycznych początku XVII wieku*, „Kwartalnik Historyczny” 1983, nr 3, s. 527–538; idem, *W imię praw i zwyczajów, czyli wbrew nim. Rokosz Zebrzydowskiego 1606–1607*, [w:] *Król a prawo stanów...*, s. 209–219.

¹⁰⁹ T. Banaś, *Polskie wiersze okolicznościowe okresu rokoszu Zebrzydowskiego – problemy genologiczne*, „Napis” 2006, seria 12, s. 63–75; I. Maciejewska, *Bóg zgody, zemsty, sprawiedliwości – o poezji rokoszu Zebrzydowskiego*, „Napis” 2006, seria 12, s. 35–47; J. Nowak-Dłużewski, *Okolicznościowa poezja*

Armia koronna była ponadto narzędziem prowadzenia polityki zagranicznej. Badacz omawianej epoki ma do dyspozycji nie tylko starsze opracowania ogólne, poświęcone historii staropolskiej dyplomacji¹¹⁰, ale także bardziej szczegółowe publikacje Macieja Serwańskiego¹¹¹, Ryszarda Skowrona¹¹², Teresy Chynczewskiej-Hennel¹¹³, Danuty Quirini-Popławskiej¹¹⁴, Ewy Dubas-Urwanowicz¹¹⁵, Roberta Kołodzieja¹¹⁶, Dariusza Kołodziejczyka¹¹⁷, An-

polityczna w Polsce. Zygmunt III, Warszawa 1971; U. Wich, *Echo w służbie poezji rokосу Zebrzydowskiego*, „Napis” 2006, seria 12, s. 77–87; M. Wichowa, *Jana Szczęsnego Herburta Strzala, którą Korona Polska... do dziatek swych stanu szlacheckiego wypuściła – dzieło publicystyczne z czasów rokосу Zebrzydowskiego i jego funkcje komunikacyjne w procesie odbioru*, „Napis” 2006, seria 12, s. 89–98.

¹¹⁰ H. Wisner, *Dyplomacja polska w latach 1572–1648*, [w:] *Historia dyplomacji polskiej*, t. 2, red. Z. Wójcik, Warszawa 1981; *Polska służba dyplomatyczna XVI–XVIII wieku*, red. Z. Wójcik, Warszawa 1966; Z. Wójcik, *Międzynarodowe położenie Rzeczypospolitej*, [w:] *Polska XVII wieku...*, s. 13–55.

¹¹¹ M. Serwański, *Francja wobec Polski w dobie wojny trzydziestoletniej (1618–1648)*, Poznań 1986; idem, *Kształtowanie się stronnictwa profrancuskiego na dworze polskim w wiekach XVI i XVII*, [w:] *Dwór a kraj...*, s. 219–233; idem, *Państwa bloku antyhabsburskiego wobec Rzeczypospolitej w okresie wojny 30-letniej*, [w:] *Wojna trzydziestoletnia...*, s. 16–26; idem, *Rzeczpospolita wobec wojny trzydziestoletniej*, [w:] *Polska wobec wielkich konfliktów...*, s. 543–547.

¹¹² R. Skowron, *Dwór i kraj epoki Wazów w praktyce i opiniach dyplomacji hiszpańskiej w okresie wojny trzydziestoletniej*, [w:] *Dwór a kraj...*, s. 275–290; idem, *Hiszpania wobec polsko-szwedzkiego rozejmu 1635 roku. Misja opata Vázqueza i hrabiego de Solre*, [w:] *Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej Obojga Narodów ze Szwecją w XVII wieku*, red. M. Nagielski, Warszawa 2007, s. 45–56; idem, *Nuncjusz i ambasador. Korespondencja Annibala z Capui z Guillénem de San Clementem (1586–1591)*, [w:] *Od Kijowa do Rzymu...*, s. 453–467; idem, *Olivares, Wazowie i Bałtyk. Polska w polityce zagranicznej Hiszpanii w latach 1621–1632*, Kraków 2002; idem, *Polska i Polacy w korespondencji dyplomacji hiszpańskiej w okresie XVI i XVII wieku*, [w:] *Spółczesność staropolskie...*, t. 1, s. 223–242; idem, *Polska w hiszpańskich koncepcjach wojny w Niderlandach*, [w:] *Polska wobec wielkich konfliktów...*, s. 345–363; idem, *Polsko-hiszpańskie projekty inwazji na Szwecję w okresie panowania Zygmunta III i Władysława IV*, [w:] *Stosunki polsko-szwedzkie w epoce nowożytnej. Materiały Sesji Warszawa, grudzień 1999*, red. K. Połujan, Warszawa 2001, s. 31–44; idem, *Spory o rację stanu. Antymakiawelizm w Polsce i Hiszpanii w XVI i XVII wieku*, [w:] *Spory o państwo...*, s. 339–355.

¹¹³ T. Chynczewska-Hennel, *Elita polityczna Rzeczypospolitej w świetle „ankiety personalnej” nuncjusza Honorata Viscontiego*, [w:] *Władza i prestiż...*, s. 125–137; eadem, *Dyplomacja wenecka wobec Rzeczypospolitej XVII stulecia*, [w:] *Polska wobec wielkich konfliktów...*, s. 275–282; eadem, *Nucjusz i król. Nuncjatura Maria Filonardiego w Rzeczypospolitej 1636–1643*, Warszawa 2006.

¹¹⁴ D. Quirini-Popławska, *Dwór medycejski i Habsburgowie a trzecia elekcja w Polsce*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 1998, t. 42, s. 121–131; eadem, *Z powiązań politycznych Toskanii z państwami naddunajskimi i Polską w latach 1588–1595*, [w:] *Studia Polono-Danubiana et Balcanica*, t. 3, red. M. Pułaski, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne” 1988, z. 91, s. 33–52; eadem, *Poselstwo Jana Ostroroga do Pragi w 1589 r.*, [w:] *Studia z Historii i Historii Sztuki*, red. S. Cynarski, A. Małkiewicz, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne” 1989, z. 89, s. 155–166.

¹¹⁵ E. Dubas-Urwanowicz, *Między troską o losy Kościoła w Rzeczypospolitej a sympatią do Habsburgów. Hannibal z Kapui w Rzeczypospolitej w latach 1588–1591*, [w:] *Od Kijowa do Rzymu...*, s. 431–450.

¹¹⁶ R. Kołodziej, *Kontakty dyplomatyczne Polski z Turcją w czasach Władysława IV*, [w:] *Polska wobec wielkich konfliktów...*, s. 205–233; idem, *Wokół poselstwa Jerzego Kruszyńskiego do Turcji w 1636 r.*, [w:] *Między Lwowem a Wrocławiem...*, s. 493–502.

¹¹⁷ D. Kołodziejczyk, *The Ottoman Empire on the turn of the 16th century. A beginning of decline or a successful attempt of modernization?*, [w:] *Modernizacja struktur władzy w warunkach*

drzeja Dziubińskiego¹¹⁸, Henryka Wisnera¹¹⁹, Wojciecha Polaka¹²⁰ czy Dariusza Skorupy¹²¹ dotyczące polityki Rzeczypospolitej wobec Francji, Hiszpanii, państw włoskich, Imperium Osmańskiego, Moskwy czy chanatu krymskiego. Za sprawą Zbigniewa Wójcika, Hieronima Grali, Michała Kopczyńskiego, Igora Kąkolewskiego i Zbigniewa Anusika wzrosła nasza wiedza o wewnętrznych dziejach Moskwy i Szwecji¹²². Nie należy także zapominać o literaturze poświęconej sarmatyzmowi i zainteresowaniu Orientem wśród elit politycznych Polski i Litwy, w tym także silnym i różnorodnym związkom pomiędzy staropolską a orientalną sztuką wojenną¹²³, należałoby jednak zwrócić uwagę na rosnące zainteresowanie wojną trzydziestoletnią i wpływem zmagania w Europie na państwo polsko-litewskie¹²⁴.

opóźnienia. Europa Środkowa i Wschodnia na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych, red. M. Dygo, S. Gawlas, H. Grala, Warszawa 1999, s. 109–118; idem, D. Kołodziejczyk, *Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th–18th Century). An Annotated Edition of Ahdnames and Other Documents*, Brill Leiden–Boston–Köln 2000; idem, *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania. International Diplomacy on the European Periphery (15th–18th Century). A Study of Peace Treaties followed by annotated documents*, Leiden–Boston–Köln 2011.

¹¹⁸ A. Dziubiński, *Imperium Osmanów*, [w:] *Europa i świat w początkach epoki nowożytnej*, cz. 1: *Spółczesność, kultura, ekspansja*, red. A. Mączak, Warszawa 1991, s. 226–261; idem, *Na szlakach Orientu. Handel między Polską a Imperium Osmańskim w XVI–XVIII wieku*, Wrocław 1998.

¹¹⁹ H. Wisner, *Król i car. Rzeczpospolita i Moskwa w XVI i XVII wieku*, Warszawa 1995.

¹²⁰ W. Polak, *O Kreml i Smoleńszczyznę. Polityka Rzeczypospolitej wobec Moskwy w latach 1607–1612*, wyd. 2, Gdańsk 2008.

¹²¹ D. Skorupa, *Stosunki polsko-tatarskie 1595–1623*, Warszawa 2004; zob. T. Górski, *Wojskowość Gerejów w czasach Zygmunta III Wazy*, „Rocznik Tatarów Polskich” 2005, t. 10, s. 105–115.

¹²² Z. Anusik, *Gustaw II Adolf*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1996; idem, *Gustaw II Adolf i reformy wojskowe w Szwecji*, [w:] *Organizacja armii w nowożytnej Europie...*, s. 277–292; H. Grala, *Diaci i pisarze. Wczesnonowożytny aparat władzy w Państwie Moskiewskim i Wielkim Księstwie Litewskim (XVI – pocz. XVII w.)*, [w:] *Modernizacja struktur władzy...*, s. 73–91; Z. Wójcik, *Polska a Rosja w wieku XVII. Zagadnienia rozwoju wewnętrznego*, [w:] *Czasy nowożytne. Studia poświęcone pamięci prof. Władysława Eugeniusza Czaplińskiego w 100. rocznicę urodzin*, red. K. Matwijowski, Wrocław 2005, s. 197–213; M. Kopczyński, „Państwo militarne”. *Z badań nad dziejami Szwecji okresu mocarstwowości*, „Zapiski Historyczne” 1991, t. 56, z. 1, s. 119–134; idem, *Prawo czy obowiązek? Funkcje urzędów w Rzeczypospolitej i Szwecji XVII wieku*, „Przegląd Historyczny” 1991, t. 82, z. 3–4, s. 371–381; idem, I. Kąkolewski, *Szlachta i państwo w strefie bałtyckiej w XVI–XVII wieku*, [w:] *Modernizacja struktur władzy...*, Warszawa 1999, s. 185–200.

¹²³ M. Bogucka, *Szlachta polska wobec wchodu turecko-tatarskiego: między fascynacją a przerażeniem (XVI–XVIII w.)*, „Sobótka” 1982, nr 3–4, s. 185–193; S. Cynarski, *Sarmatyzm – ideologia i styl życia*, [w:] *Polska XVII wieku...*, s. 247–271; S. Grzybowski, *Sarmatyzm, seria Dzieje państwa i narodu polskiego*, t 2, z. 26, Warszawa 1996; M. Nagielski, *Wpływ Orientu na staropolską sztukę wojenną XVI–XVII w.*, [w:] *Staropolski ogląd świata...*, t. 1, s. 77–96.

¹²⁴ J. Maroń, *Wojna trzydziestoletnia na Śląsku. Aspekty militarne*, Wrocław–Racibórz 2008; idem, *Wokół problematyki wojny i społeczeństwa w dobie wojny trzydziestoletniej*, [w:] *Studia i materiały źródłowe...*, s. 39–44; idem, *Zachodnioeuropejska sztuka wojenna w oczach polskiej historiografii. Kilka refleksji*, [w:] *Staropolski ogląd świata...*, t. 1, s. 130–139; idem, *O stopniach i stanowiskach wojskowych doby wczesnonowożytnej słów kilka*, [w:] *Między Lwowem a Wrocławiem...*, s. 1101–1109; idem, *Wojna 30-letnia na Śląsku – wojną totalną?*, „Zaranie Śląskie” 1990, nr 3–4, s. 219–226; Ł. Tekieli, *Wojna trzydziestoletnia na Górnych Łużycach. Aspekty militarne*, Racibórz 2010; W. Biernacki, *Wojna trzydziestoletnia. Powstanie czeskie i wojna o Palatynat*

Podstawowym zadaniem armii koronnej było zapobieganie zagrożeniom militarnym i udział w kampaniach wojennych. Stałym niebezpieczeństwem dla Kresów były najazdy tatarskie i z nimi przychodziło żołnierzom borykać się najczęściej. Literatura dotycząca tego zagadnienia jest bardzo obfita, pisali o tym m.in. Jerzy Ochmański¹²⁵, Maurycy Horn¹²⁶, Władysław Czapliński¹²⁷, Ryszard Majewski¹²⁸, Wiesław Majewski¹²⁹, Leszek Podhorodecki¹³⁰, Andrzej Gliwa¹³¹, Marcin Domagała¹³², Paweł Nowatkiewicz¹³³, Renata Ryba¹³⁴ i Przemysław Gawron¹³⁵.

1618–1623, t. 1–2, Zabrze 2008–2010; Z. Boras, *Działania armii szwedzkiej na terenie ziemi lubuskiej w dobie wojny 30-letniej*, [w:] *Pax et Bellum...*, s. 29–40; R. Majewski, *Wojna 30-letnia na Śląsku*, [w:] *Wojna trzydziestoletnia...*, s. 87–108; K. Bartkiewicz, *Ziemie nadodrzańskie w okresie i zasięgu wojny 30-letniej*, [w:] *Wojna trzydziestoletnia...*, s. 9–16; K. Olejnik, *Zagrożenie polskiej granicy zachodniej w pierwszej połowie XVII wieku*, [w:] *Wojna trzydziestoletnia...*, s. 35–44; G.J. Brzustowicz, *Bitwa pod Granowem. Studium historyczne z dziejów Nowej Marchii i Księstwa Zachodniopomorskiego w czasach wojny trzydziestoletniej*, Choszczno 2007; idem, *Szkoccy „żołnierze Fortuny”*, Choszczno 2009.

¹²⁵ J. Ochmański, *Organizacja obrony w Wielkim Księstwie Litewskim przed napadami Tatarów krymskich w XV–XVI wieku*, SMHW 1960, t. 5, s. 349–398.

¹²⁶ M. Horn, *Chronologia i zasięg najazdów tatarskich na ziemię Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1600–1647*, SMHW 1962, t. 8, cz. 1, s. 5–71; idem, *Skutki ekonomiczne najazdów tatarskich z lat 1605–1633 na Ruś Czerwoną*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1964.

¹²⁷ W. Czapliński, *Sprawa najazdów tatarskich na Polskę w pierwszej połowie XVII w.*, „Kwartalnik Historyczny” 1963, nr 3, s. 713–720.

¹²⁸ R. Majewski, *Z problematyki walk z Tatarami w pierwszej połowie XVII wieku*, „Sobótka” 1975, nr 2, s. 231–241.

¹²⁹ W. Majewski, *Bitwa pod Ochmatowem 1644*, [w:] *Czyn zbrojny w dziejach narodu polskiego. Studia ofiarowane Profesorowi Januszowi Wojtasikowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. P. Matusak, M. Plewczyński, M. Wagner, Siedlce 2004, s. 55–60.

¹³⁰ L. Podhorodecki, *Chanał krymski i jego stosunki z Polską w XV–XVIII w.*, Warszawa 1987.

¹³¹ A. Gliwa, *Chronologia i zasięg terytorialny napadów tatarskich na ziemię przemyską i sanoczką w latach 1620–1629*, „Rocznik Przemyski” 1997, t. 33, z. 3: *Historia*, s. 21–39; idem, *Najazd tatarski na ziemię przemyską w 1624 r.*, „Rocznik Przemyski” 2005, t. 41, z. 1: *Historia wojskowości*, s. 27–80; idem, *Zimowy najazd Tatarów krymskich na Rzeczpospolitą w 1626 r. i jego skutki na terenie ziemi przemyskiej*, „Rocznik Przemyski” 2006, t. 42, z. 1, *Historia wojskowości*, s. 4–58; idem, *Jesienny najazd Tatarów krymskich i budżackich na Rzeczpospolitą w 1629 r. i jego skutki na terenie ziemi przemyskiej*, „Rocznik Przemyski” 2007, t. 43, z. 1: *Historia wojskowości*, s. 105–155; idem, *Uniwersały królewskie, hetmańskie i innych urzędników centralnych oraz ziemskich jako element przygotowań obronnych przed najazdami tatarskimi na Ruś Czerwoną w XVII wieku*, [w:] *Inter maiestatem ac libertatem. Studia z dziejów nowożytnych dedykowane Profesorowi Kazimierzowi Przybosiowi*, red. J. Stolicki, M. Ferenc, J. Dąbrowski, Kraków 2010, s. 31–59.

¹³² M. Domagała, *Relacja z kampanii białocerkiewskiej 1626 r. przeciwko Tatarom autorstwa Jana Dobrocieskiego*, [w:] *Staropolska sztuka wojenna...*, s. 237–248.

¹³³ P. Nowatkiewicz, *Orynin 28 IX 1618*, Zabrze 2009.

¹³⁴ R. Ryba, *Wyzwalanie z jasyru jako przedmiot rozważań w epice drugiej połowy XVI i XVII wieku (wybrane zagadnienia)*, [w:] *Wojny, bitwy i potyczki...*, s. 250–261; eadem, *Motyw niewoli tatarsko-tureckiej w poezji początku XVII wieku. Z perspektywy grzechu*, „Napis” 2006, seria 12, s. 305–318.

¹³⁵ P. Gawron, *Najazd tatarski na przełomie września i października 1629 roku. Kartka z dziejów współpracy polsko-kozackiej*, [w:] *350-lecie unii hadziackiej (1658–2008)*, red. T. Chynczewska-Hennel, P. Kroll, M. Nagielski, Warszawa 2008, s. 459–486; idem, *Bitwa pod Ochmatowem*

Niemalym zainteresowaniem cieszyły się także wojny Rzeczypospolitej z Turcją w 1. poł. XVII w. Obok opracowań o charakterze syntetycznym¹³⁶ góracą dyskusję wywołała monografia bitwy cecorskiej pióra Ryszarda Majewskiego¹³⁷, szereg studiów poświęcono także wojnie chocimskiej 1621 r.¹³⁸ Leszek Podhorodecki analizował wojnę przeciw Abazy paszy jesienią 1633 r. i przygotowania do odparcia ewentualnego najazdu rok później¹³⁹. Podjęto też próbę bliższego opracowania planów wojny tureckiej w ostatnich latach panowania Władysława IV¹⁴⁰. Nie wolno również zapominać o pracach Ludwika Bazylowa, Zdzisława Spieralskiego i Dariusza Skorupy, poświęconych stosunkom Rzeczypospolitej z Siedmiogrodem i Mołdawią¹⁴¹ oraz literaturze podejmującej zagadnienie walk wojsk koronnych z oddziałami arcyksięcia Maksymiliana Habsburga na przełomie lat 1587 i 1588, zwłaszcza bitwie pod Byczyną¹⁴².

30 stycznia 1644 r., [w:] *Od Grunwaldu do Bzury – bitwy i boje polskie na przestrzeni dziejów*, red. J. Jędrzyński, D. Koreś, J. Maroń, K. Widziński, seria *Wrocławskie Studia z Historii Wojskowości*, t. 1, Wrocław 2012, s. 67–86.

¹³⁶ S. Chojnecki, *Wojny Rzeczypospolitej z Turcją w XVII wieku*, [w:] *Działania militarne...*, s. 129–155; W. Majewski, *Wojny polsko-tureckie w pierwszej połowie XVII w.*, [w:] *Polskie tradycje wojskowe*, t. 1, s. 264–295.

¹³⁷ R. Majewski, *Cecora – rok 1620*, Warszawa 1970; polemizowali z nim: J. Teodorczyk, *Jeszcze o Cecorze*, „Kwartalnik Historyczny” 1972, nr 3, s. 645–654 i N. Raszba, *W sprawie „Cecory – rok 1620” Ryszarda Majewskiego*, tłum. L. Podhorodecki, „Studia Historyczne” 1975, z. 3, s. 389–405; odpowiedzi R. Majewskiego: *Docentowi Noi Raszbie – w odpowiedzi*, „Studia Historyczne” 1975, z. 3, s. 407–415 oraz *O wyprawie cecorskiej*, „Kwartalnik Historyczny” 1973, z. 4, s. 905–913; zob. A.A. Witusik, *Korespondencja jeńców cecorskich*, „Rocznik Lubelski” 1991, t. 29–30, s. 109–112; E. Baidaus, *Uwagi dotyczące genezy kampanii 1620 roku – ostatnia wyprawa Stanisława Żółkiewskiego do Mołdawii*, [w:] „Studia Historyczno-Wojskowe” 2007, t. 1, red. M. Wagner, s. 69–76; M. Kuran, *Relacje o klęsce cecorskiej – konwencje literackie i spory ideowe*, [w:] *Wojny, bitwy i potyczki...*, s. 145–159; należy natomiast wystrzegać się lektury pracy K. Śledzińskiego, *Cecora 1620*, Warszawa 2007, która nie ma żadnych walorów naukowych i popularyzatorskich.

¹³⁸ L. Podhorodecki, *Kampania chocimska 1621 r.*, cz. 1, SMHW 1964, t. 10, cz. 2, s. 88–143; idem, *Kampania chocimska 1621 r.*, cz. 2, SMHW 1965, t. 11, cz. 1, s. 37–68; idem, *Chocim 1621*, wyd. 2, Warszawa 2008; L. Podhorodecki, N. Raszba, *Wojna chocimska 1621 roku*, Kraków 1979; R. Majewski, *Polski wysiłek obronny przed wojną chocimską 1621 r.*, SMHW 1961, t. 7, cz. 1, s. 3–39; P. Buchwald-Pelcowa, „*Imiona wasze wiek wiekowi podawać będzie...*” *Kilka kartek z dziejów sławy wojny chocimskiej 1621 roku*, [w:] *Wojny, bitwy i potyczki...*, s. 160–175.

¹³⁹ L. Podhorodecki, *Najazd Abazy paszy na Polskę w 1633 roku*, „Studia Historyczne” 1976, z. 4, Kraków 1976, s. 527–546, idem, *Wojna polsko-turecka 1633–1634 r.*, SMHW 1976, t. 20, s. 27–72.

¹⁴⁰ D. Milewski, *Mołdawia w planach wojny tureckiej Władysława IV*, „Przegląd Wschodni” 2006, t. 9, z. 4, s. 721–736; W. Majewski, *Plany wojny tureckiej Władysława IV a rzekome przyzmięrze kozacko-tatarskie z 1645 r.*, „Przegląd Historyczny” 1973, t. 64, z. 2, s. 267–280; H. Wisner, *Litwa i plany wojny tureckiej Władysława IV. Rok 1646*, „Kwartalnik Historyczny” 1978, nr 2, Warszawa 1978, s. 255–268.

¹⁴¹ L. Bazylow, *Siedmiogród a Polska 1576–1613*, Warszawa 1967; Z. Spieralski, *Awantury mołdawskie*, Warszawa 1967; D. Skorupa, *Bitwa pod Bukowem 20 października 1600 r.*, [w:] *Stary polska sztuka wojenna...*, s. 17–43.

¹⁴² T. Wasilewski, *Trzy nieznanne relacje o wyprawie arcyksięcia Maksymiliana na Kraków w 1587 r.*, „Przegląd Historyczny” 1968, t. 59, z. 3, s. 280–286; M. Plewczyński, *Bitwa pod Byczyną 24 stycznia 1588 r.*, SMHW 1971, t. 17, cz. 1, s. 125–170.

Znacznym zainteresowaniem, zwłaszcza po 1989 r., cieszyły się konflikty zbrojne Rzeczypospolitej z państwem moskiewskim. O dymitriadach pisali Stanisław Grzybowski, Henryk Wisner, Piotr Florek, Jarosław Bukowski, Andrzej Grzegorz Przepiórka i Andrzej Andrusiewicz¹⁴³. Poza wspomnianą już wcześniej dyskusją wokół bitwy kłuszyńskiej Janusz Byliński, Włodzimierz Kaczorowski, Tomasz Bohun, Marek Dawidziuk i Andrzej Adam Majewski omówili ważne epizody z wojny 1609–1618¹⁴⁴, zaś historycy sztuki i literatury zajęli się propagandowym i literackim oddźwiękiem tych wydarzeń¹⁴⁵. Dariusz Kupisz, Mirosław Nagielski, Michał Kuran i Anna Filipczak-Kocur studiowały natomiast przebieg zmagania w latach 1632–1634¹⁴⁶. Warto także odnotować

¹⁴³ S. Grzybowski, *Polskie Indie*, [w:] *Dwór a kraj...*, s. 171–192; H. Wisner, *Wielkie Księstwo Litewskie a Moskwa. Okres smuty*, „Napis” 2006, seria 12, s. 99–108; P. Florek, *Z taktyki wojsk polskich podczas działań wojennych w Moskwie 1608–1611*, „Czasy Nowożytnie” 1998, t. 4, s. 167–187; idem, *Żołnierze pułku starosty uświackiego Jana Piotra Sapiehy wobec ludności cywilnej Państwa Moskiewskiego, 1608–1612*, [w:] „Studia Historyczno-Wojskowe” 2009, t. 3, s. 54–71; idem, *Rokowania finansowe wojsk tuszyńskich z królem Zygmuntem III Wazą*, „Czasy Nowożytnie” 2003, t. 15, s. 73–105; A. Andrusiewicz, *Dzieje Dymitriad*, t. 1–2, Warszawa 1990, idem, *Dzieje wielkiej smuty*, Katowice 1999; J. Bukowski, *Magnateria Rzeczypospolitej wobec dymitriad i wojen interwencyjnych z Rosją*, [w:] *Scripta minora*, t. 4, red. B. Lapis, Poznań 2006, s. 199–313; A.G. Przepiórka, *Od Staroduba do Moskwy. Działania wojsk Dymitra II Samozwańca w latach 1607–1608*, Zabrze 2007.

¹⁴⁴ J. Byliński, W. Kaczorowski, *Smoleńsk 1609–1611. Szkic z dziejów nadgranicznej twierdzy*, Opole 2012; T. Bohun, *Bitwa pod Moskwą 1–3 września 1612 r.*, [w:] *Staropolska sztuka wojenna...*, s. 45–56; idem, *Moskwa 1612*, Warszawa 2005; zob. M. Dawidziuk, *Załoga wojsk polskich i litewskich w Moskwie (1610–1612)*, „Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska” 2003, z. 16, s. 5–34; A.A. Majewski, *Moskwa 1617–1618*, Warszawa 2006; idem, *Wyprawa królewicza Władysława na Moskwę w latach 1617–1618*, SMHW 2004, t. 41 s. 5–25; idem, *Liczebność polowej armii polsko-litewsko-kozackiej podczas wyprawy moskiewskiej królewicza Władysława w latach 1617–1618*, [w:] SMHW 2008, t. 45, s. 5–12; zob. M. Nagielski, *Listy Konstantego Plichty, kasztelana sochaczewskiego z kampanii moskiewskiej królewicza Władysława z lat 1617–1618*, [w:] *Historia i polityka...*, s. 387–401.

¹⁴⁵ D. Chemperek, *Tryumf warszawski Stanisława Żółkiewskiego i hołd Szujskich*, [w:] *Hołd carów Szujskich...*, s. 93–107; J.A. Chrościcki, *Rex et Regnum Poloniae. Z dziejów propagandy w sztuce Wazów*, „Rocznik Historii Sztuki” 1984, t. 14, s. 145–185; idem, *Sztuka i polityka. Funkcje propagandowe sztuki w epoce Wazów 1587–1668*, Warszawa 1983; B. Cieszyńska, *Obrazy Polski i Polaków w Dymitriadach z perspektywy angielskiej*, „Napis” 2006, seria 12, s. 347–362; M. Kuran, *Moskiewska trylogia Jana Żabczyca*, „Napis” 2006, seria 12, s. 109–126; U. Wójcicka, *Wojna polsko-rosyjska (1609–1618) w staroruskiej literaturze historycznej*, „Napis” 2001, seria 7, s. 143–151; A. Oszczędą, *Tryumfy smoleńskie. Propagandowe treści wierszy tryumfalnych z 1611 roku*, [w:] *Hołd carów Szujskich...*, s. 69–92; eadem, *Mała Iliada – Nemezis kraju północnego Jakuba Duszy Podchorodeckiego*, „Napis” 2001, seria 7, s. 135–142; J.G. Rokita, *Próby propagandowego wykorzystania zwycięstwa smoleńskiego w medalierstwie*, [w:] *Hołd carów Szujskich...*, s. 109–124; G. Trościński, *„Wiek naprawdę stracony”. Poezja Sebastiana Petrycego jako świadectwo klęski wyprawy moskiewskiej*, „Napis” 2006, seria 12, s. 139–155.

¹⁴⁶ D. Kupisz, *Smoleńsk 1632–1634*, Warszawa 2001; A. Filipczak-Kocur, *Wojna smoleńska 1633–1634 w ówczesnych gazetach ulotnych*, [w:] *Komunikacja i komunikowanie...*, s. 55–81; M. Kuran, *Kampania smoleńska Władysława IV (1634) w twórczości Samuela ze Skrzypny Twardowskiego*, „Napis” 2001, seria 7, s.171–200; M. Nagielski, *Kampania smoleńska Władysława IV (1633–1634) w świetle diariusza kancelaryjnego w Extraneach szwedzkich w AGAD*, [w:] *Od ar-*

wznowienie, w formie książkowej, przedwojennego cyklu artykułów Wacława Lipińskiego, poświęconego właśnie tej wojnie¹⁴⁷.

Prowadzono także badania nad wojnami polsko-szwedzkimi z 1. poł. XVII w. Obok syntetycznych ujęć Leszka Podhorodeckiego i Wiesława Majewskiego¹⁴⁸ należałoby wymienić ustalenia Jerzego Teodorczyka, Mariusza Balcerka, Anny Ziemielskiej¹⁴⁹. Janusz Sikorski charakteryzował ponadto organizację obrony wybrzeża w czasach Władysława IV¹⁵⁰. Wznowiono także klasyczną pracę Stanisława Herbsta poświęconą walce w Inflantach w latach 1600–1602¹⁵¹.

Starcie armii polsko-litewskiej z oddziałami szwedzkimi, zreformowanymi według wzorów niderlandzkich przez Gustawa II Adolfa, dało historykom asumpt do rozważań nad odrębnością staropolskiej sztuki wojennej, której upatrywano – w ślad za Jerzym Teodorczykiem – w dominacji jazdy, spowodowanej specyfiką południowo-wschodniej granicy państwa i walk z Tatarami¹⁵².

mii komputowej do narodowej, t. 2, s. 23–37; idem, *Kampania smoleńska Władysława IV w świetle znanych i nieznanych źródeł archiwalnych*, „Barok. Historia – Literatura – Sztuka” 2006, nr 2, s. 57–72; idem, *Szyfrowane depesze Samuela Stanisława Sokolińskiego ze Smoleńska z 1633 r.*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 2000, t. 11, Warszawa 2006, s. 5–100; zob. bardziej syntetyczne ujęcie idem, *Przebieg granicy wschodniej W. Ks. lit. z Moskwą w XVI–XVII wieku ze szczególnym uwzględnieniem znaczenia strategicznego Bramy Smoleńskiej*, [w:] *Od armii komputowej do narodowej*, t. 4, s. 27–63.

¹⁴⁷ W. Lipiński, *Wojna smoleńska 1632–1634*, Zabrze–Tarnowskie Góry 2012.

¹⁴⁸ L. Podhorodecki, *Rapier i koncerz. Z dziejów wojen polsko-szwedzkich*, Warszawa 1985; W. Majewski, *Wojny polsko-szwedzkie 1600–1629*, [w:] *Polskie tradycje wojskowe*, t. 1, s. 183–189, 209–263.

¹⁴⁹ J. Teodorczyk, *Bitwa pod Gniewem...*, s. 70–172; idem, *Wyprawa szwedzka z Meklemburgii do Prus Królewskich wiosną 1627 r.*, SMHW 1960, t. 6, cz. 2, s. 100–190; idem, *Walki o Malbork w roku 1626, z uwzględnieniem opisu stanu fortecy, piechoty polskiej i szwedzkiej oraz politycznego tła wydarzeń*, „Studia do Dziejów Dawnego Uzbrojenia i Ubioru Wojskowego” 1978, t. 7, s. 39–67; zob. J. Krzyś, *Działania wojenne pod Grudziądzem w 1628 r.*, „Rocznik Grudziądzki” 1992, t. 10, s. 47–57; W. Odyniec, *Łądowo-morska obrona wybrzeża polskiego w rejonie Pucka w latach 1626–1629*, SMHW 1954, t. 1, s. 446–467; M. Balcerk, *Bitwa pod Trzcianem w 1629 roku – o dacie bitwy słów kilka*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2009, nr 4, s. 155–158; idem, *Księstwo Kurlandii i Semigalii w wojnie Rzeczypospolitej ze Szwecją w latach 1600–1629*, Poznań 2012; idem, *Siły zbrojne Księstwa Kurlandii i Semigalii na przełomie XVI i XVII wieku*, [w:] *Organizacja armii w nowożytnej Europie...*, s. 123–140; idem, *Zdobycie Rygi w 1621 roku – rewanż za Kirchohm*, [w:] *Wojny północne w XVI–XVIII wieku...*, s. 81–92; A. Ziemielska, *Postawa Rygi wobec państwa polsko-litewskiego na przełomie XVI i XVII wieku*, [w:] *Wojny północne w XVI–XVIII wieku...*, s. 71–80; eadem, *Ryga w Rzeczypospolitej polsko-litewskiej (1581–1621)*, Toruń 2008.

¹⁵⁰ J. Sikorski, *Organizacja obrony wybrzeża polskiego w latach 1632–1648*, SMHW 1954, t. 1, 421–445.

¹⁵¹ S. Herbst, *Wojna inflancka 1600–1602*, wyd. 2, Zabrze 2006.

¹⁵² J. Teodorczyk, *Polskie wojsko i sztuka wojenna pierwszej połowy XVII wieku*, SMHW 1978, t. 21, s. 291–316; idem, *Wojskowość polska w pierwszej połowie XVII wieku*, [w:] *Historia wojskowości polskiej...*, s. 177–193; S. Herbst, J. Teodorczyk, *Wojskowość polska i wojny w okresie 1576–1648*, [w:] *Zarys dziejów wojskowości polskiej do roku 1864*, t. 1: *Do roku 1648*, red. J. Sikorski, Warszawa 1965, s. 352–472; W. Majewski, J. Teodorczyk, *Wojsko*, [w:] *Polska w epoce odrodze-*

Robert I. Frost postawił pytanie o wpływ „rewolucji militarnej” – czy może „rewolucji militarnych” – na struktury państwowe Rzeczypospolitej w sytuacji, kiedy wszystkie państwa ościenne przeżyły w XVII w. głębokie przeobrażenia w dziedzinie armii i administracji publicznej¹⁵³. Choć sama teoria była już przedmiotem badań polskich historyków, przede wszystkim Jerzego Maronia, Pawła Skworody, Karola Łopateckiego i Przemysława Gawrona¹⁵⁴, to wydaje się, że rozwiązanie zagadki Frosta wymaga nowych studiów, uwzględniających nie tylko sferę *stricto* wojskową, ale także stosunek elit rządzących do armii i ponoszenia wydatków na cele wojenne.

Jak widać, stan polskich badań nad armią koronną w ciągu ostatniego półwiecza przedstawia się dostatecznie. Praca Baranowskiego, zachowując w znacznej mierze swą wartość, doczekała się licznych uzupełnień i poprawek, choć nie wszystkie zagadnienia były traktowane z jednakową uwagą. Dla przykładu, spory wokół husarii sprawiły, że poświęcono jej w historiografii wiele miejsca, niemal zupełnie zaniedbując badania nad pozostałymi rodzajami jazdy koronnej. Niezbyt interesowano się także piechotą. Można również dostrzec wyraźną dysproporcję pomiędzy stopniem znajomości armii koronnej w czasach Zygmunta III a epoką władysławowską, na korzyść tej drugiej.

nia..., s. 163–196; W. Majewski, *Wojsko i służba żołnierska*, [w:] *Tradycje polityczne...*, s. 219–258; idem, *Z dziejów zachodnioeuropejskiej sztuki wojennej pierwszej połowy XVII wieku*, [w:] *Wojna trzydziestoletnia...*, s. 53–65; H. Wisner, *Polska sztuka wojenna pierwszej połowy XVII wieku. Wątpliwości i hipotezy*, „Kwartalnik Historyczny” 1977, nr 2, s. 405–415; idem, *Rzeczpospolita obojga narodów – federacja zwyciężonych czy zwycięzców? Unia Litwy i Polski z roku 1569 w aspekcie militarnym*, „Przegląd Historyczny” 1972, t. 63, z. 2, s. 605–612; M. Nagielski, *Staropolska sztuka wojenna na tle przemian w zachodnioeuropejskiej wojskowości w XVII wieku*, [w:] *Modernizacja struktur władzy...*, s. 201–216; idem, *Staropolska sztuka wojenna w dobie zmaganiań polsko-szwedzkich XVII–XVIII wieku (wzajemne oddziaływanie i wpływy)*, [w:] *Stosunki polsko-szwedzkie...*, s. 17–28; zob. rozważania w skali całego państwa A. Manikowskiego, *Czy siedemnastowieczna Rzeczpospolita była anomalią wśród innych państw europejskich*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 1993, t. 37, s. 79–87 oraz A. Mączaka, *Jedyna i nieporównywalna? Kwestia odrębności Rzeczypospolitej w Europie XVI–XVII wieku*, „Kwartalnik Historyczny” 1993, nr 4, s. 121–136.

¹⁵³ R.I. Frost, *Potop a teoria rewolucji militarnej*, [w:] *Rzeczpospolita w latach potopu*, red. J. Muszyńska, J. Wijaczka, Kielce 1996, s. 147–165; idem, *W sprawie zachodniej techniki wojskowej w okresie wojen północnych (1558–1721)*, [w:] *Między Zachodem a Wschodem. Studia z dziejów Rzeczypospolitej w epoce nowożytnej*, red. J. Staszewski, K. Mikulski i J. Dumanowski, Toruń 2002, s. 293–300.

¹⁵⁴ J. Maroń, *Odmienności staropolskiej wojskowości*, [w:] *Między Zachodem a Wschodem...*, s. 301–307; idem, *Wokół teorii rewolucji militarnej. Wybrane problemy*, Wrocław 2011; P. Skworoda, *Przemiany wojskowości staropolskiej w XVII wieku. Przyczyny, uwarunkowania, skutki*, [w:] *Organizacja armii w nowożytnej Europie...*, s. 169–195; K. Łopatecki, *Wstęp*, [w:] J. Kunowski, *Ekspedycja inflancka 1621 roku*, oprac. W. Walczak, K. Łopatecki, Białystok 2007, s. 13–106; P. Gawron, *Poglądy Stanisława Herbsta na rozwój nowożytnej sztuki wojennej a teoria „rewolucji militarnej”*, [w:] *Wojsko–wojskowość–miasta. Studia poświęcone Prof. Stanisławowi Herbstowi w stulecie urodzin*, red. K. Bobiatyński, P. Gawron, M. Nagielski, Zabrze 2009, s. 153–164.

Pilnym postulatem badawczym wydaje się w tej sytuacji kontynuowanie badań w oparciu o nowe materiały z archiwów i bibliotek Ukrainy, Litwy, Białorusi i Rosji, z możliwie jak najszerszym uwzględnieniem źródeł ikonograficznych i literackich. Konieczna jest także weryfikacja teorii „rewolucji militarnej” w oparciu o polsko-litewskie doświadczenia w zakresie organizacji armii i administracji publicznej.

Summary

A half-century of research into the royal army in the time of the first two Vassa kings (1587–1648). Achievements and perspectives for the future

The author set a goal of describing the state of research into the Polish royal army in the times of the first two Vassa kings, taking as a point of departure the monograph published in 1957 by Bohdan Baranowski, titled *Organization of the Polish army in the 1630's and 1640's*. It was assumed that this treatise was the latest attempt at a comprehensive study of the royal army in the times preceding the Swedish wars, containing interesting methodological concepts. The key questions the author sought to answer were: how relevant are the determinations made by Baranowski, the areas in which the greatest progress was made or where stagnation occurred since 1957, and the influence of new sources or theoretical concepts on research on the royal army.

Historians studying old Polish military history of the subject period are hampered by a fundamental problem arising from the state of sources. Lack of treasury and military records makes it impossible to precisely determine the social or national makeup of the army. But it is possible to establish its size and organizational structure, based primarily on research by Jan Wimmer, published in his extensive article “Wojsko i skarb Rzeczypospolitej u schyłku XVI i w pierwszej połowie XVII wieku” [Army and treasury of the Commonwealth in the late 16th and first half of the 17th century] which appeared in 1968 in the periodical *Studia i Materiały do Historii Wojskowości* [Studies and materials for military history]. In this area, one notices growing importance of searches in eastern archives, in Lithuania, Latvia, Ukraine and Russia, which allows historians to reach hitherto unknown documents containing information about the numbers and organization of the royal army. It also becomes necessary to reach into records other than written ones, particularly iconographic.

Among areas where the greatest progress was made in research are studies on artillery, military technology, engineering services and cartography, first of all through the valuable publications of Tadeusz M. Nowak and Stanisław

Alexandrowicz. There is a large and extensive body of Polish historiography on the art of fortification, described in many theoretical treatises. Much writing has been dedicated to the hussar cavalry, not only because of its contributions to Polish militarism, but also for its symbolic meaning for contemporary national awareness. There are studies dealing with harquebus troops and mercenary cavalry; considerably less is known about other formations, with the exception of Lisowski's men, about whom several significant studies have been published. There has been progress in studies on Cossack units, conducted in collaboration with Ukrainian historians. Polish researchers have noted the complex makeup of the royal army, but apart from the studies by Dariusz Kupisz on county regiments in Małopolska and Red Ruthenia, little is known about the history of such units in other parts of the Commonwealth, not to mention private regiments. Much is known about the arms used by Polish and Lithuanian soldiers and their adversaries, but quite a bit less about its production and methods of supplying essential equipment to the army, except for the case of artillery.

Achievements in military biography are not very impressive, with the exception of biograms in *Polski Słownik Biograficzny* [Polish Biographic Dictionary]. Suffice to say that there have not been any modern scholarly biographies of field marshals or other senior commanders in the subject period, with the exception of Stefan Czarniecki. We lack studies of a prosopographic nature on the officer cadre as a social-occupational group. Much more is known about discipline in the royal army, not only in a normative aspect, but also the actual behavior of the soldiers. There has been research into the image of soldiers in society in the subject period, but there is much for historians yet to study in this area.

Worthy of note is the increased interest in military history of neighboring countries which the course of events put in contact with the royal army. Significant progress, thanks to new sources, was made in research on military campaigns and actions of Polish and Lithuanian soldiers on the battlefield – one example being the study on the history of the campaign and battle of Kluszyño in 1610, where using iconographic representations made it possible to verify existing assumptions as to its course.

Polish historiography was little affected by the tumultuous discussion, primarily among Anglo-Saxon historians, on the so-called military revolution and connections between changes in military art and organization of armies and the establishing and development of modern nation-states in Europe. In particular, there are no studies on the causes and progress of processes of modernization in the Commonwealth, except for Baranowski's conception on the so-called reforms of King Ladislaus.

In summary, the state of knowledge about the royal army has greatly advanced from the time of Baranowski, although the progress has not been

uniform in all areas of study. Lack of military and treasury records makes it necessary to seek other materials and to reach for records of the past in categories not heretofore utilized. A more complete utilization of the premises and consequences of the theory of military revolution could open new, interesting perspectives of research.

Translated by Thaddeus Mirecki